

LUBOMÍR E. HAVLÍK (Brno)

MORAVSKÁ SPOLEČNOST A STÁT V 9. STOLETÍ

II. MORAVSKÝ STÁT A JEHO VLÁDNÍ ORGANIZACE V 9. STOLETÍ

Problematika vzniku státu obecně, ve slovanském prostředí a speciálně na Moravě je podobně jako otázky geneze feudalismu dlouhou řadu let předmětem intenzivního bádání¹. O jeho aktuálnosti v současném politickém životě socialistických států svědčí pozornost, která je jí věnovaná v marxistické historiografii, jež se pokouší historicky objektivně postihnout etatizační proces jak jednotlivých státních útvarů, tak obecně². Značnou pozornost věnuje této problematice také západoevropské buržoazní dějepisce, zabývající se mimo jiné otázkami, zda stát byl založen na osobních lenních svazcích funkcionářů státu³, aristokracie s panovníkem za předpokladu nastolení jejich a jeho panství či vlády⁴ a od tohoto typu státu se rozlišuje vytváření tzv. institucionálního územního státu⁵. Běžně se zdůrazňuje zejména v buržoazní historiografii nacionální pojetí vývoje státu, které nezřídka diversovalo i do moderních pojetí dějin státu a projevuje se také v oblasti koncepce raně

¹ *Les débuts* 1965; *L'Europe* 1968; *Stanovlenije* 1978; *Beiträge* 1974. Dale viz A. P. Korsunskij 1963; H.-J. Bartmuss 1962, s. 1591-1625; H. Mitteis 1955; E. Müller-Mertens 1970; L. V. Čerepnin, V. T. Pašuto, A. P. Novoselcev, ad. 1972; *Problemy* 1975; *Drevnejšije gosudarstva* 1976; *Problemy dokapitalističeskich obščestv* 1971; V. N. Nikiforov 1975; *Istoriografija* 1977 ad.

² B. Zášterová 1956, s. 28-83; V. D. Koroljuk 1970; 1972, s. 207-228; H. Łowmiański 1953; 1967; 1970; 1972; L. E. Havlík 1970, s. 401-411; 1974, s. 5-49; 1980; 1980a. Dale srov. L. V. Čerepnin, V. T. Pašuto, ad. 1965; I. Ja. Frojanov 1974; 1980; *Obščestvo* 1975; *Drevnerusskije knjazestva* 1975; *Istoriija gosudarstva* 1972; J. Bardach 1965; M. Andrejev, D. Angelov, 1959; M. Kostrenčič 1956; D. Jankovič 1975; V. Vaněček 1964; L. E. Havlík 1978, kap. III/2.

³ Srov. O. Hintze 1929; H. Mitteis 1933, 1955, 1957.

⁴ Srov. M. Bloch 1939-1940; F. Ganshof 1947; 1961; F. Stenton 1932; C. Stephenson 1942; R. S. Hoyt 1961. Dale O. Brunner 1958; Th. Mayer 1956; 1959, s. 77-97; K. Bosl 1964; 1954; R. Boutruche 1959. Zčásti s těmito představami souvisí též americká komparatistická škola, pokládající feudální zřízení za metodu správy státu: J. R. Strayer 1965; R. Coulborn 1956.

⁵ T. Mayer 1959, s. 77-97; 1956, s. 467-484; O. Brunner 1943; G. Sappok 1942, s. 206-256.

středověkých slovanských států⁶. Nebyly též výjimkou snahy ukázat, že ve slovanském prostředí nebylo vlastně v raném středověku žádných států s centrální vládou⁷ a geneze státu se připisovala spíše prvkům turkuským nebo germánským⁸, i když se připouštělo, že vhodný vývoj umožnil i Slovanům nastolení vlastních řádů vlády⁹.

Dějepisectví vycházející z metodologie historického a dialektického materialismu charakterizuje stát jako koncentrované a organizované společenské násilí, jako politickou organizaci společnosti projevující se veřejnou mocí, organizací násilného vykořisťování a teritoriálním členěním jeho obyvatel¹⁰. Sleduje třídní podstatu vnitřní a vnější funkce státní organizace, státních institucí a orgánů a ukazuje, že ekonomické a politické základy států tkvějí ve společnosti, z níž stát vyrůstal a nemohly být prostě inplantovány z vnějšku, i když vnější heteroetnické vlivy a působení na proces etatizace nelze přehlížet. S tímto pojetím souvisí např. řešení otázky účasti Varjagů na Rusi¹¹, příp. jiných Normanů v Polsku¹², nebo účasti sarmatoidních a turkuských elementů při vzniku státní organizace. Tento proces měl své počátky počínající už v průběhu migrace a pokračoval pak za usazování Slovanů v nových sídlech a při sžívání s novým prostředím. Nejmarkantnějším je zde viditelně případ turkuských Bulharů a moesijských Slovanů¹³, méně zřejmá je součinnost složek íránoidních, zejména alanských. Velmi často se v západní literatuře neúměrně zdůrazňuje význam právě neslovanských složek při vzniku slovanské státní organizace, navíc často s aspekty deklasujícími vlastní domácí vývoj; tato skutečnost vede v marxistické historiografii nezdůvodněně k přehlížení nebo k úplnému odmítání jakýchkoliv neslovanských působení a součinností. Lze se zde zmínit o problematice Antů, jejichž původ, resp. původ jejich vládnoucí a nomenklativní vrstvy se spojuje s etniky alanskými¹⁴, nicméně antská komponenta byla už ve 3. století slavizovaná¹⁵, či přesněji přispěla ke vzniku etnického prostředí označovaného teprve později za slovanské, neboť o Slovanech jako velké skupině lze před 5./6. stoletím stěží mluvit¹⁶. Podobně se

⁶ Omezíme-li se na oblasti slovanských států, projevovala buržoazní historiografie nacionalistické tendence, jednak anachronicky promítat mnohem pozdější národní celky do nejstarší minulosti a vzhledem k nim tuto minulost interpretovat, jednak z téhož hlediska poněkud přehlížela dávnou existenci těch státních útvarů, jejichž etnika nebyla zcela stejnorodná nebo totožná s pozdějšími národy a jejich státy.

⁷ G. Sappok 1942, s. 206-256.

⁸ M. Hellmann 1954, s. 387-404.

⁹ M. Hellmann 1958, s. 337.

¹⁰ F. Engels 1967, s. 138 a n.; V. I. Lenin 1958.

¹¹ H. Łowmiański 1957.

¹² A. Gieysztor 1954, s. 103-136.

¹³ *Istorija na Bălgarija* 1961, s. 45-108 i n.; I. Dujčev 1968, s. 215-224; D. Angelov 1972.

¹⁴ G. Vernadsky 1952, s. 82; F. Altheim 1959, s. 71; F. Dvornik 1949, s. 277-283.

¹⁵ H. Łowmiański 1963, s. 408.

¹⁶ L. E. Havlík 1971, s. 210-223; 1978a.

poukazuje na dávnou existenci jmen Chorvatů a Srbů v íránoidním prostředí¹⁷ a na to, že v témže prostředí existovalo taktéž ve starověku i jméno Moravanů¹⁸. S prostředím polským byla spojena migrace germánských etnik¹⁹, se středním a dolním Podunajím turkutských²⁰. S alanským původem byla svazována jména moravské vládnoucí dynastie²¹. V části buržoazní historiografie byl tendenčně přeceňován vliv Avarů na vznik moravského státu²². Současně bude však třeba vzít v úvahu, že byl-li případ Bulharů viditelně posledně známým, nebyl zřejmě ani prvním ani jediným případem pomigrační vzájemné asimilace v procesu geneze slovanských států a národností, které svými kořeny vyrůstaly sice z území a společenského vývoje vlastního prostředí, avšak nikoliv v izolaci od okolního světa, ale za kontaktů až syntéz s ním.

Počátky státu se spojují s počátky vytváření třídní společnosti, ve slovanském prostředí se společností feudální²³. Klade se též otázka, zda je správné mluvit o státu až s upevněním feudálních řádů, když státní prvky se rysují už v tzv. barbarských státech. Proto se za raněfeudální stát navrhuje označit už první etapu státnosti, nikoliv teprve období, kdy už se vytvořil celý poddanský systém²⁴. Přechodné vojensko-demokratické útvary se proto řadí jako první etapa vznikání státu k útvarům předstátním. Druhé období vznikání státu se spojuje s politickou integrací ve větší celky, provázené formováním národností. Jako třetí fáze se uvádí vytváření vícenárodnostních říší a jako čtvrtá stabilizace raněfeudálních monarchií (vzniklých ovšem už v etapě integrace)²⁵. Pokusně byl rekonstruován model raných slovanských států, které charakterizovalo územní členění, jež zachovalo sice stopy předchozích knížectví (kmenů), nicméně základem administrativy byly už župy, nestejného vývojového funkčního stupně a různě v různých zemích označené (*pogost, opole, župa, osada*). Panovník byl nejvyšším orgánem státu s vlastnickým-patrimoniálním vztahem na území státu a představitelem vládnoucí třídy. Ústřední vládní moc vycházela z panovníkova dvora a účastnila se na ní panovníkova rada. Část moci a exekutiva se přenášela na úřední knížata a lokální úředníky. Aristokracie navazovala často na starší (tj. šlo o rodovou aristokracii) a souběžně vznikala nová služebná aristokracie panovníka. Obě skupiny velmi časně splývaly a usilovaly o decentralizaci dávek obyvatelstva. Existovala vrstva vojensko-služebných lidí z povolání. Masa svobodného vesnického obyvatelstva, vázaná povinnostmi k panovníkovi, dostávala se do poddanství na feudálech. Otroci se postupně měnili ve feudální nevolníky. Daně veřejného

¹⁷ N. Županić 1928; S. Sakać 1949; 1955, s. 30-46. K problematice dále B. Grafenauer 1960, s. 37-38.

¹⁸ L. E. Havlík 1976, s. 164 i n.

¹⁹ M. Rudnicki 1951, s. 171.

²⁰ J. J. Mikkola 1927, s. 159.

²¹ G. Vernadsky 1945, s. 257-259.

²² H. Preidel 1954-1957; 1961, 1964, 1966.

²³ Viz pozn. 2.

²⁴ A. I. Neusychin 1967, s. 75-87.

²⁵ V. D. Koroljuk 1972, s. 207-228.

charakteru (převážně naturalní) přecházely do rukou panovníka a s nimi i právo sankcí. Družina byla vyživovaná panovníkem, tvořila ji aristokracie, která byla vasalsky závislá na panovníkovi. Ostatní vojsko tvořili všichni svobodní. Soudní pravomoc byla v rukou panovníka a jeho úředníků a zčásti též aristokracie²⁶.

Vytvořené schema, jak ukazují nové rozbory²⁷, je v základních rysech obecně platné a to nejen ve slovanském prostředí pokud jde o panovníka, jeho radu a úředníky, existenci aristokracie, vojska, soudů a daní, svobodného obyvatelstva a vrstvu závislých a otroků. Nicméně též jednotlivé slovanské státní útvary se často lišily specifickými rysy vlády a výkonu vládní moci, charakteru daní, postavením a diferenciací uvnitř třídy závislých a jejími výrobními vztahy. V úvahu je nutno brát také nestejnou chronologii specifických rysů v podmínkách jednotlivých státních útvarů a otázku srovnatelnosti jednotlivých jevů a směrů vývoje. Lze-li patrně nalézat určité analogie ve vývoji v Čechách 11.-12. století a v Polsku, příp. i v Chorvatsku nebo na Rusi této doby, naopak by vznikaly potíže při jejich srovnání s vývojem 9.-10. století v Bulharsku, na Moravě a konečně i Chorvatska a Rusi ve stejné době. Sledujeme-li vývoj specifické společenské složky vykonávající moc nad ostatním obyvatelstvem, nelze ve většině případů mluvit o státu jen v tom případě, až zaujímal území shodné s pozdějšími nacionálními státy nebo hovořit a přiznávat státní charakter jen těm útvarům, které měly přímou kontinuitu s pozdějšími a zejména novodobými státy.

Počátky etatizace signalizuje zřejmě už existence koncentrace vládní a vojenské moci jako prostředek násilné exploatace obyvatel ovládaného území v rozsahu odpovídajícím intenzitě koncentrace. Vývoj státu lze sledovat pouze na nejširší komparatistické bázi, časově a vývojově blízkých a analogických organismů a jejich funkčních projevů. Vedle slovanských útvarů v území byzantských provincií na Balkáně, kde specifické místo zaujímal Bulharsko, je třeba se zaměřit na oblast středního Podunají a na východoevropskou oblast na sever od severního Černomoří (do 10. století), případně na oblasti pobaltsko-polabskou, Poodří a Povolší.

Počátky tohoto procesu, tj. nastolení organizovaného násilného vykořisťování malou skupinou vůči většině ostatního obyvatelstva lze nepochybně hledat už v dobách migrace, ne-li dříve. Patrným se jeví také náběh nastolení otrokářských vztahů, pozorovatelný v území na sever od Černomoří dříve než u Slovanů na sever od (dolního) Dunaje v 6. století. Šlo v řadě případů o tzv. barbarská království, která vytvářela nejen germánská etnika, ale také vznikající slovanská²⁸. Nezřídka se těmto útvarům připíná starší tradicí označení vojenské demokracie, které jim však zřejmě nepřísluší a náleží ještě předchozím obdobím rodové společnosti. K takovým barbarským královstvím náležel např. útvar Slovanů na sever od dolního Dunaje v 6. století a patrně Antů

²⁶ H. Łowmiański 1970, s. 227-229; 1972a, s. 4-16.

²⁷ L. E. Havlík 1979.

²⁸ Srov. L. E. Havlík 1974a, s. 177-188.

ve 4.-6. století²⁹. Šlo o společnost výrazněji dobytkařsko-kořistnického charakteru v kombinaci se zemědělci ovládaného území. Takovému charakteru části slovanské společnosti, celkem zřetelně vystupujícímu v pramenech, se pod vlivem vžitě romantické tradice o výlučně zemědělském (resp. zemědělsko-dobytkářském) rázu Slovanů — platné pro severní pás slovanského osídlení, nevěnovala dosud dostatečná pozornost. Obdobným byl patrně i útvar, který existoval v 1. polovině 6. století na Moravě a patrně i jádro tzv. Sámovy říše počátkem 7. století³⁰. Výsledky bádání opravňují úvahu o vzniku útvaru smíšeného avaroslovanského etnika, zvaného Vinidy na území jižního Slovenska, kteří spolu s moravskými Slovanly vytvořili společný útvar, do jehož čela byl zvolen Sám³¹. Výživa vojenské vrstvy spočívala v tomto útvaru zřejmě v obdobném způsobu inkasa tributů, jak tomu bylo u Avarů a s jakým se setkáváme ještě v 10. století na Rusi (poljudje). To do značné míry může charakterizovat povahu jádra Sámovy říše. Určité další rysy vývoje slovanské státnosti lze v dalších stoletích sledovat zejména v oblasti pobaltsko-polabské u Veletů, Obodritů a Srbů. Prameny prozrazují v tomto území politickou a územní organizaci převážně usedlého zemědělského obyvatelstva — na rozdíl od Podunají a Balkánu — v čele s panovníky, měnicími se právě z volených v dědičné. Prežívající prvky rodovokmenové organizace spolu s prvky vysloveně státního charakteru dovolují označit tuto fázi etatizačního procesu v 8.-10. století jako status nascendi státu³².

Jednotlivé historiografie socialistických států se problematice geneze státu věnovaly především na vlastním území, zejména v těch případech, kdy jde o přímé a aktuálně vhodné kontinuity se současností. Společensko politické potřeby včetně nacionálních nezfídka anachronicky ovlivnily i výklady o počátcích státního zřízení, což však nemůže být zaměňováno s využíváním pokrokových tradic historie pro soudobý politicko-kulturní rozvoj společnosti. Mezi takové tradice bezpochyby náleží i počátky státnosti. Stejně jako genezi feudalismu nelze tedy ani počátky státu na určitém území vysvětlit bez šíře založeného výzkumu a srovnání. Také formy organizace vládní moci vyrůstající z variant geneze třídní společnosti a s ní prolnuté vykazují specifické variabilnosti a škálu počínaje už primitivními formami počínající státnosti. Pro vývoj v oblasti Slovanů lze nalézt analogie nejen na Západě, ale zejména opět na Východě. Organizace vojenského útvaru a koncentrace politické vládní a vojenské moci nemusí jistě sama o sobě znamenat ještě státní útvar, nepřistoupila-li k tomu současně určitá povinnost obyvatelstva — předtím

²⁹ H. Łowmiański 1963, s. 408 a n.

³⁰ G. Labuda 1949; B. Grafenauer 1950, s. 151-168; A. Avenarius 1968. K slovansko — avarské problematice B. Zástěrová 1958, s. 19-54; 1971; A. Avenarius 1974a, s. 11-37; 1974.

³¹ L. E. Havlík 1978, s. 20. Nakupení pohřebišť zejména ze 7. století v oblasti mezi dolní Moravou a Dunajem (dnešní Slovensko) vede k otázce ústředního území Sámovy říše. Srov. M. Kučera 1979.

³² *Siedlung* 1960; J. Herrmann 1970; Z. M. Černilovskij 1959; V. Procházka 1962, s. 191-252; 1968 s. 371-390; 1969.

dobrovolnost, odvádět pod hrozbou násilí část své nadprodukce představiteli takového útvaru nebo jeho zástupcům. Tu šlo již zřejmě o zabezpečování menší privilegované skupiny a vynucené shromažďování prostředků nejen pro jejich vlastní potřebu, ale v čas nutnosti i pro účely obecné.

Počátky tohoto procesu sahají svými primitivními formami ovšem daleko do minulosti a to i na velké části území, kde lze teprve n nohem později hovořit o Slovanech. Jde zejména o oblasti sousedící s otrokářskými státy Černomoří a s Římským impériem na Dunaji ve starověku. Příznivé podmínky ke vzniku násilné vládní organizace poskytovalo období velké migrace, obsazování nových sídel, vznikání výhradního vlastnického práva knížat a jejich spolupojovníků a přebytky produkce, resp. na celou produkci obyvatel ovládnutého území a postupně i na takové území.

V konstituující se slovanské oblasti lze sledovat nejméně dva hlavní trendy státního vývoje. Jeden z nich vycházel z vývojově revolučního přerůstání forem společenských vztahů na stejných místech bez většího zásahu migrace, při níž spíše než o násilné obsazení nových území šlo následkem jejich částečného vylidnění o nové částečné zalidnění. Tato cesta směny společenských formací byla charakterizována přeměnou demokratických knížat v představitele státu, aristokracie ve vládnoucí třídu, přeměnou kmenových území v provincie, rodových žup v teritoriální, přeměnou darů v daně, bojovníků ve stálé vojny a vasaly, občanů v poddané, soudů lidu v soudy panovníka³³. Načrtnutý vývoj charakterizuje v první řadě oblasti běloruské, polské a polabsko-pobaltské (i baltské), aniž se dotýká úlohy a ohlasů migrace, ne však jako přesídlování zemědělců, ale jako dobývání a obsazování nových oblastí (i s domácími obyvatelstvem nebo jeho zbytky). V tomto procesu se utvářely slovanské (včetně dalších jinoetnických komponent), a slavované politicko-etnické skupiny, u nichž hmotná kořistná zainteresovanost tvořila podstatnou náplň jejich charakteru. Docházelo taktéž k nastolení vlastnického práva nad produkcí obyvatel dobyté nebo obsazené země a to ve prospěch nové vojenské vrstvy a panovníka jako představitele nové vládní moci. Docházelo ke zničení nebo podřízení stávající organizace na získaném území nebo k vytvoření nové (symbiotické nebo asimilační), k přivlastnění daní obyvatel, kteří se měnili v závislé na státu nebo jimi zůstali. Domácí aristokracie, pokud se podřídila, splývala s příchozí a současně se formovala nová služebná vasalská aristokracie, dostávající od panovníka výsluhy ve formě kořisti, propůjčení části výběru daní, který se postupně měnil v podmíněnou držbu pozemků. S obsazováním nových zemí souviselo mj. i množství otroků, postupně se měnících v nevolníky. Souběžně, dříve či později, probíhal asimilační proces původního (nebo dříve příšlého) obyvatelstva a jeho organizace s později příšlým ve prospěch té či druhé skupiny³⁴. Tyto procesy lze ovšem obtížně zachytit v pramenech a historiografie se spíše opírá až o jejich výsledky, zřejmě evidentní a registrovatelné z 8.-10. století.

³³ H. Łowmiański 1970, s. 227-229.

³⁴ L. E. Havlík 1980.

Ponecháme-li stranou některé tendence a metody spolu s nacionalistickými prvky, kterými je poznamenána historiografie minulých dob, nemůžeme než v souladu s progresivními trendy současného dějepisceví uvažovat o tom, že na území staré Moravy se kořeny etatizačního vývoje začaly vytvářet už v procesu usídlování slovanských etnik. Přitom počátky tohoto procesu nelze samozřejmě zaměňovat se situací známou nám v 9. století, o níž nám jde. Hovoříme-li, že na Moravě mohla ve druhé třetině 6. století existovat natolik silná moc, že mohla poskytnout nejen asyl ale i pomoc langobardskému pretendentu Hildigésovi, usuzujeme na ni většinou jen proto, že šestitisícové slovanské vojsko předpokládá vyspělý stupeň organizovanosti. Příslušnou formu mělo nepochybně i vytváření útvarů a panství Vinidů-Slovanů, kteří si zvolili za svého krále Sáma (626-661). Sám proces vznikání státu měl dlouhodobý vícegenerační průběh a existence takového státu na Moravě v 9. století předpokládá delší předcházející období narůstání třídních vztahů a formování státní organizace. Strukturu moravského státu známe ovšem spíše z jeho zralejšího stádia vývoje ve 2. polovině 9. století.

Existence dvou protikladných třídních seskupení na sever od středního Dunaje, jakými byli na jedné straně knížata, velmoži a privilegovaní a na druhé obyvatelstvo různých stupňů a rysů závislosti, byla zcela přirozeně dialekticky propojena s vytvářením orgánů násilí, schopných a určených k udržování a utvrzování vyvíjejících se ekonomicko-sociálních vztahů mezi oběma třídami moravské společnosti. Utvářela se státní organizace a formace vládnoucí třídy, plnící kromě vnitřní funkce i vnější, tj. politicko-diplomatickou a vojenskou, obranu ovládaného území proti zahraničnímu nepříteli. S vnitřní funkcí, tj. zabezpečováním vládnoucích složek a jejich mocenského aparátu souvisel však také charakteristický rys vnější funkce, expansivní ráz raných států jako prostředek ekonomické sanace domácích hospodářsko-společenských potřeb vlastních vládnoucích a privilegovaných vrstev. Viditelným znakem procesu vznikání státní formace je archeologii zjišťované separování vládnoucí vrstvy od ostatního obyvatelstva ve střediscích vládní a vojensko-správní moci, opevňování hradbami, jak tomu bylo např. na hradisku Valy u Mikulčic už od 7. století, ne-li o něco dříve.

* * *

V čele moravského státu stál panovník, označovaný v domácím prostředí tradičním výrazem *konězъ*, totožného původu a významu jako souvěké germánské *chünning*, překládané podobně jako pozdější ruské *knjazъ* do latiny termínem *rex*. Je proto přirozené, nacházíme-li např. u bulharského krále Michaéla v domácích pramenech označení *konězъ*, resp. turkut. *kagan*, mongol. *chan* a v zahraničních latinských *rex*. Obdobně tomu bylo i v případě ruských (velikých) knjazů, označovaných též titulem *chakan* nebo írán. *šahanšáh*. Rovněž avarské *kagan* se převádělo do latiny jako *rex*. Šlo o označení, které se tedy dávalo i slovanským panovníkům vedle jiných titulů (řec. *hégemon*,

archón, lat. *dux*) už koncem 6. století (*rhégés* Slověnu), v 7. (např. Sámó) a v 8./9. století (u Obodritů, Veletů, Moravanů). Ve formě *rhéx* bylo koncem 6. století známo v jazyce Slověnu na sever od dolního Dunaje. Byl to až důsledek tendenčních koncepcí východofranských ideově-politických představ a výkladů římské universalistické ideologie, dávala-li východofranská analistika panovníkům svých sousedů, na něž východofranští králové od verdunských dohod r. 843 vznášeli své nároky, označení *dux*. Tak byli označeni Mojmir I., Rostislav, Slavomir, Sventopluk I. i Mojmir II. ve východofranských pramenech, zejména Fuldských letopisech a textech na nich závislých. Takového označení se nadále drží tendenční německá historiografie, stěží lze však takové zdůvodnění převzít k označování moravských panovníků, když označení *dux* se pro ně co do počtu pramenů používalo v 9. století dosti ojedinele a většina pramenů používala označení jiná³⁵.

Vedle zcela obecného a víceznačného označení *princeps*, kterému odpovídá řecké *archón* používaného pro celou škálu hodností; v západofranských letopisech byl takto označen Rostislav, v římských listech Sventopluk, řeckým termínem oba a Mojmir II. dokonce nazváni *archón megas* (srov. Regin. Chron. ad 860; MMFA III, Ep. č. 95; De administ. imp., c. 41; Břes Klém. IV/15, V/20, XI/33, XII/40) — používala franská analistika pro Rostislava označení *regulus* (Ann. Bertin. ad 861, 862, 870) (s akcentem imperiálního hlediska) a *rex* (Ann. Xanten. ad 870, 871; Hildesh. Weissemb., Ottenbur. ad 855, 864; Altah., Annal. Saxo ad 855). Podobně byl titulován *rex* i Sventopluk a to v řadě dalších pramenů (Regin. Chron. ad 890, 894; Widukind, Res gest. Sax. XXI, 19; Ann. Altah. ad 890, 893; Auct. Mellie. ad 890, Ann. Saxo ad 890, 893; Diffund. sole, 3, 5, 7; Ann. Gradie. ad 894; Ann. Bohem. ad 887; Cosmae Chron. Boem. I, 10, 14; Regnum Slav., c. IX; Notae de epp. Patav.; Historia epp. et ducum Bavar. ad 876; Dalimilova kron., k. 24; Christ. Vita s. Wencesl., c. 2; Granum cat. praes. Mor. ad 900, 901, 907, 915, 920; Temp. Michael's imp., c. 14; Quemadmodum, c. 1, 5, 6; Przib. Pulkava Chron. ad 894; Ann. Boiorum, c. IV/XX-50 dokonce: *Suatobog Magnus*). Výslovně se uvádí jeho dosažení královské hodnosti (*regni fastigium*) a titulem *rex* je označen také v papežském listě r. 885 (Regin. Chron. ad 890; MMFH I, 138; IV, 384-5; III, Ep. č. 101), i když předtím obecně jako *princeps* (881) a také *comes* (880), ovšem fiktivního komitátu papežů jako hlavy křesťanského světa, nikoliv ve smyslu franském (MMFH III., Ep. č. 95, 90). Mezitím však na Moravě našel uplatnění poprvé ve slovanských zemích nový ekvivalent za *rex* a to *kralb*³⁶, který přešel do byzantské řečtiny (*krales*) a do maďarštiny (*király*). I když se v domácím prostředí zpočátku pro domácí panovníky asi neujal, pro-

³⁵ K ponovnícké terminologii franských pramenů srov. pokus L. Bílkové. Z. Fialy. M. Karbulové 1967, s. 317-324; L. E. Havlík, 1971a, s. 10-22.

³⁶ G. Labuda 1962, s. 57 i n. V antickému smyslu měl *rex* význam politicky samostatného panovníka, v raném středověku podobně i když mohl znamenat též panovníka významného. Reálný mocenský význam přisoudil Sventoplukovi F. Graus 1960, s. 181-190.

tože připomínal příliš Karoliny, v dalším vývoji v západoslovanské oblasti postupně odsunul svým druhým postavním v hierarchické stupnici (*imperator-rex-dux*) význam *könędzь*, zbavil ho identity s termínem *rex* a ztotožil s označením *dux*; k této skutečnosti přispěl i vliv ideologického významu používá i termínu *dux* ve východofranském prostředí. Latinské hierarchické stupnici měla sice odpovídat stupnice *cēsare* — *kōralb* — *könędzь*, avšak *cēsare* zůstalo vyhrazeno jen pro císaře v Konstantinopoli a termín *kōralb* byl zřejmě specifikován jen pro karolinské císaře a krále (PM XVI)³⁷, takže pro domácí prostředí se v 9. století nadále používalo označení *könędzь*, i když nesporně s vědomím identity postavení moravských panovníků s ostatními králi římského univerza. Nasvědčují tomu i tituly dávané Sventoplukovi např. v pramenech arabských jako *ra'isu r-ra'asá* nebo *malik* (Ibn Rusta, Kitábu 1-a 'áqi n-nafí-sati), v perských jako *padišáh-cēsare* (Hudúd al'Álam) a přímo výslovné upozornění, že král (*malik*) Slovanů je nazýván *k. nán(z)* (Ibn Churdádbih, Kitábu 1-masálikí wa-1-namálikí). Dynastie, která vládla na Moravě, byla označována Mojmirovci (*Moimari*), lze-li takto číst údaj petice bavorského episkopátu (MMFH III, 241). Šlo o dynastii dědičnou, která ovládané území a jeho obyvatele považovala za *regnum suum* (např. *Zwentibaldi*), *terra tua* (*Sfentopulci*), apod. a svou moc a vládu za theokratizovanou, neboť *otz boga vlastь priemazhe* či jinak vládli *bogomъ ustimъ, divina gratia*. (Vlad. zemi; ŽK XIV; MMFH III., Ep. č. 50, 101)³⁸.

Jiným zcela obecným označením každého vládce byl termín *vladyka*, uplatněný jak pro východního (rhómajského tj. byzantského) autokratóra, augusta či basileia, tak pro západního římského imperatora augusta původu franského, nebo pro východofranského krále (PM V, IX, XVI; ŽK VI) či konečně pro moravského panovníka (Vlad. zemi; ZSL, čl. 17)³⁹.

Vedle panovníka vystupují v pramenech další knížata, s nimiž Rostislav nebo Sventopluk držel radu — *so könędzi svoimi, cum principibus suis* (ŽK XIV; Ann. Fuld. vl. 884). Není však zcela jasné, o koho šlo, zda o domácí knížata nebo knížata sousedních zemí. Srovnání s poměry staré Rusi by naznačovalo rozdílnosti postavení skupiny knížat (cf. *mestonyje könędzi, principes regionum* — Vulg. Dn. 3, 2) od skupiny velmožů i poměr obou skupin k panovníkovi: *velikij knjaz ruskij [...] i vsi ize sutъ pod rukoju jeho, světlych i velikich knjazь i jeho velikich boljarь*, nebo dále: *velikij könjazь našь ... i könjazi i boljare jeho i ljudie vsi Russtii*. (Pověst' vrem. let k 912, 944). V těchto případech šlo o knížata východoslovanských knížectví podřízená velikému knязu v Kyjevě,

³⁷ Králem je zde partneré míněn císař Karel III. Sporné je označení v kap. IX: *svōdce vragu moravьskego kōralę*, kde zřejmě vznikla záměna za Ludvíka Němce (MMFH II, 151, 160), příp. šlo o Karlomana, jak nověji uvádí J. Schütz 1974, s. 3-7.

³⁸ Srov. též rytinu na silně pozlaceném nákonči z hrobu u baziliky v Mikulčicích (J. Poulik 1975, s. 80-81), zobrazující schematizovanou postavu v královské tunice s atributy královské moci, labarem a rohem pomazání. Podle V. Denksteina (1961, s. 506-513) jde o postavu panovníka, K. Benda (1973, s. 86 i n.) uvažuje též o postavě Viktorie.

³⁹ *Slovník jazyka staroslověnského* I, s. 195 a n.

příp. o údělná knížata jím tam dosazená. V chorvatském prostředí takovému postavení moravských knězdů mohli odpovídat *banove* (*duces*), stojící v čele některých provincií (De adm. imp. č. 30; Reg. Sclav., c. IX). Pro knížata jakožto příslušníky vládnoucí dynastie lze nalézt analogie v írán. *váspuhráŋghan*, gruz. *sepetsuli* nebo anglosas. *aethelinges*. V Bulharsku by snad postavení odpovídající knížatům zastávali představitelé deseti komitátů, o nichž se píše k r. 866 (Ann. Bertin.)⁴⁰, ve Východní marce to byl *praefectus, dux* či *comes terminalis, marchio*, jemuž byli podřízeni místní *comites* a podobně tomu bylo v Panonii a v Karantánii. *Cneazi/cnezi*, uvádění později v rumunském prostředí mají sice nesporně souvislost se slovanskými knížaty, nicméně v cizím prostředí obsah označení upadl na představené obci nebo menších území⁴¹, obdobně jako knezi pod vlivem byzantských řádů v srbském prostředí⁴². Pokud jde o poměry Velké Moravy nic nebrání tomu, abychom takové knězde nespojovali např. s dosazenými knížaty v Nitransku, Vislansku, Bihorsku aj., přičemž by je bylo možno považovat buď za příslušníky Mojžírovců nebo moravské, příp. i tamní aristokracie. I když bychom mohli i na Velké Moravě odlišovat skupinu knížat od velmožů, nomenklatura písemných pramenů není vzhledem k dalším termínům přece jen dostatečně vyhraněná⁴³, zatímco jinde se rozlišovala knížata vasalská (např. írán. *šahrđaran*, armén. *bdeachš*) a rodová domácí knížata (írán. *vazurgan*, armén. *nacharar*, gruz. *mtavar*)⁴⁴.

Knědzi-principes se sice zdají být odlišováni od další kategorie označené *Moravjēne*⁴⁵, ale je už otázka, nakolik se s nimi kryli nebo od nich lišili právě moravští *velmožji*, *primates*, *optimates* či *nobiles viri*, případně dále *čestovníi*, *čestivi*, *dobrorodovníi* i *bogatii moži* (Ann. Fuld. ad 864, 901; MMFH III., Ep. č. 90, 101; ŽK XI, XIV, II; PM XVII; Slovo pochv. KM), dále srov.: *s' vel' možami i sudiami svoimi na suděch sědese — s' kon' čenem že kněžem glagolom vel' moža zemskiję i rotnici i sovětnici* (Ž Věc. 6/4, 13/55). Konečně je zde i otázka vztahu knížat k označení Moravané. Srovnáme-li pasáže Žit.

⁴⁰ M. Andreev, D. Angelov 1959, s. 104-105.

⁴¹ S. Dragomir, I. Belu 1966, s. 173-181; M. Holban 1965, s. 901-923; R. Popa 1970, s. 276; S. Columbeanu 1973.

⁴² K. Jireček 1952, s. 69, 258.

⁴³ Napr. v Zak. sud. ljudem, čl. 3 je termín *župan* místo víceznačného byzant. *archos* (vůdce) v Ekloze.

⁴⁴ A. P. Novoselcev 1972, s. 75-82.

⁴⁵ Existenci skupiny knížat mohou doložit hroby s meči jako odznaky knížecí moci (srov. Chronicon Boemorum II, 4; *k tomu vam, knížatům, meče visí u buku*). Na Moravě se z konce 8. až počátku 10. století našlo více jako 40 mečů, v Nitransku další čtvrtina tohoto počtu. Poněvadž určitý typ meče byl běžný v určité době a uložen se svým používatelem, mohli bychom vyčlenit nejméně tři generační vrstvy během století (i když jich mohlo být i více). Do první třetiny až poloviny 9. století spadá z mečů, které lze typově určit, asi 29%, do druhé třetiny asi 50% a do třetí asi 21% — v Nitransku šlo asi o 22-25 — 22%. Toto zjištění může vést k úvaze, že na Moravě existovalo několik knížecích rodin, jejichž počet se v době rozkvětu Velké Moravy mohl až zdvojnásobit nebo, že šlo o více příslušníků menšího počtu knížecích rodin nebo konečně mohlo jít o příslušníky různých generací vládnoucí dynastie.

Konstantina a Pam. Mefodija po této stránce s nomenklaturou papežských listů (880, 885), lze zjistit, že místo moravských termínů *kňedzi* nebo *mžzi* (s příslušnými epithety) se tu objevují latinská označení *nobiles viri* a *primates*. Vedle nich se uvádí pouze *populus* Sventoplukův či jeho země, u něhož nemusíme být na rozpacích, pokud jde o totožnost s označením *Moravjēne*, které se patrně vztahovalo i na velmože. Zůstává však otázkou, zda označení *nobiles*, *primates* lze dávat do spojení s označením *kňedzi*, jehož latinský protějšek by jinak v papežských listinách viditelně chyběl a zda tedy v těchto pramenech nesplývají obě skupiny, tj. *kňedzi* a *velmoži* v jedinou. Údaj ruské redakce Žit. Konst. (vatik. rkp.) rozlišuje sice mezi knížaty a velmoži (*se kňedzi svoimi* i *se bojarmi*), avšak poslední výraz tu nahrazuje označení *Moravjēne* jiných rukopisů. V každém případě však tato označení reprezentují vládnoucí třídu Moravanů, bohaté a urozené vlastníky pozemkového a movitého majetku a lidí. Spolu s vrstvou privilegovaných (*populus*) zaujímali místa a funkce ve vládním, administrativním, vojenském, soudním a fiskálním systému a aparátu státu⁴⁶. Jejich postavení bylo analogické postavení velmožů např. v Chorvatsku, kde byli označováni jako *proceres*, *primates*, *nobiles*, v Srbsku, kde se setkáváme s označením *nobiles*, *magnates*, *maiores*, v Bulharsku, kde se objevují *maiores*, *primates*, *proceres*, *boili* či *esó* (tj. u dvora) a *exó* (tj. v provinciích) *boliades* diferencovaní na *mediocres* a *minores*⁴⁷; na Rusi představovali vrstvu velmožů boljaři⁴⁸. Analogie lze pro ně nalézt ve franských *primores*, *optimates*, *nobiles*, v byzantských *dynatoi*, v anglosas. *earls*, dále je možno provést srovnání s armén. *ázáty*, gruz. *aznauiry* 6. - 8. století nebo írán. *déhkány*, kterými Sásánovci vystřídalí v 5. - 6. století *vazurgany* či *vaspuhranghany*; konečně lze zde uvést i soghd. *ztk'ar* (7. stol.)⁴⁹. Všichni byli vázání k panovníkovi věrností (*fidelitas*)⁵⁰ a byli jeho *věrníi* — *fideles*.

Privilegium z r. 880 uvádí *nobiles viri fideles* ve spojení s *omnis populus terrae (Moraviae) tuae* (Sfentopulci) a z dalšího textu je patrné, že termín *fideles* se týká i populu, co je pak zcela zřejmé z listu Štěpána V. r. 885, kde se za *fideles tui* považují *primates ac reliquus terrae populus* (MMFH III., Ep. č. 90, 101). *Fideles* byli svému panovníkovi také velmoži a privilegovaní např. v Chorvátsku, Bulharsku aj. Domácí prameny používají pro ně označení *vsi Moravjēne*, *ljudbe Moravštii*, *vsi ljudbe stranb Moravskyichb*, *ljudbe naši* (ŽK XIV, PM XII; Slovo pochv. KM), která sice v širším významu

⁴⁶ Na nákonci z hrobu u baziliky v Mikulčicích (J. Poulík 1975, s. 82-85) je zřejmé znázorněn velmož s charakteristickým oděvem a s gestem vyjádření ochrany. Podobná zobrazení vyjádření ochrany rukama, příp. rukou jsou známa zejména z oblasti zakavkazské (gruz. *cheli*), srov. též pozdní reliéf na sloupu z Bíne. Do řad velmožů bude možno řadit i sokolníka na terci ze Starého Města (J. Poulík 1955, s. 337-351, zhodnocení K. Benda 1963, s. 41-66).

⁴⁷ I. Dujčev 1955, s. 167-177.

⁴⁸ B. D. Grekov 1953, s. 188 a n.

⁴⁹ A. P. Novoselcov 1972, s. 75-82.

⁵⁰ L. E. Havlík 1974, s. 24, 23, 34. O fidelitas S. Russocki 1972, s. 67-82.

platila pro velmože i privilegované, v užším však pro *populus* jako označení politických představitelů a činitelů národnosti Moravanů. Pod termín *populus* náleží zřejmě zařadit také všechny nižší funkcionáře dvora, správně-vojenského aparátu a soudního a daňového systému.

Ústřední vládní moc se soustřeďovala na dvoře panovníka. Poznání jeho významu jako řídicího centra nabývá pro charakteristiku státního vývoje prvořadě důležitosti⁵¹. K užšímu okruhu panovníka náleželi *svěťníci*, jejichž společenské postavení ukazuje za Sventopluka charakteristika je Inoho z nich *drugъ bogatъ* a dále poukaz, týkající se Rostislava, jenž svolal radu (*svěť*), složenou z knězdů a z Moravjenů (či knížat a bojarů podle vat. rkp. PM X; ŽK XIV). Od rady je nutno odlišit *sborsъ*, pro jehož existenci svěťlí např. *pasážъ sboravъse že vseъ ljudi Moravskyje* (PM XII; dále ŽK VI, XIV; Pochv. Kir.), jehož se zřejmě mohly zúčastnit všechny svobodné a privilegované vrstvy. Ačkoliv *sborsъ* není jinde výslovně uveden — pouze pro širší radu (tedy spíše ve významu *svěť* císaře Michaela (*sborsъ sъ patriarchi i sъ boljari svoimi* — ŽK XIV, rkp. 16) — zdá se, že je o něm řeč ještě k r. 873 a snad v r. 885 (PM X; BK VII/2 - 8, IX/29 - 30, X/31 - 2, XI/33). Kromě toho tentýž výraz označoval také církevní shromáždění. Z prostředí církve pocházelo také vedení panovnické kanceláře, jejíž existenci naznačuje korespondence s papeži, Byzanci, západními císaři, východofranskými králi aj. osobnostmi. Zdá se, že funkci kancléře zastával po určitou dobu Johannes z Benátek a o její vedení pečoval arcibiskup Metoděj a také biskup Viching.

Mezi přední svěťníky a drugy panovníka příslušel *vojevoda* (*dux* či *strategos*); termín přešel jak do řečtiny (*boebodos* — De adm. imp., c. 38), tak do jiných jazyků (rum. voievod, maď. vajvoda, vajda). Svým vojenským charakterem, postavením a funkcí se vojevoda specifikoval vůči nositeli označení *knězъ*, i když nezřídka sám byl knížetem. Plyne to např. z *pasáže*: *i posla[...] sbrati vseъ paty i vojevody i městnyje kněze* (Vulg. Dr. 3, 2; Grig. Zach.). Jako další příklad rozlišení lze uvést: *chvalę i poklonъ i čestъ otъ cēsare že i kněza i vojevoda i otъ vsego dychanija priimati* (Supr. 262, 16); podobně se rozlišoval *knězъ ili vojevoda* v Zakoně (ZSL, čl. 3). Naproti tomu zatímco Žit. Konst. uvádí, že Metoděj měl *vojevodskyjъ sanъ*, Pam. Metodija píše, že obdržel *kněženie*, (ŽK VIII; PM I, III), čemu lze rozumět tak, že byl místodržitelem slovanského knížectví. *Vojevoda* jako velitel vojska a *vojevodstvo* vystupuje běžně také na Rusi a *vojevoda* byl zde označován jako muž panovníka: *azъ jesmъ mužъ jeho* (968 — Pov. vrem. let. K 945, 968, 975, 980, 984, 1016, 1018, 1043). Později nalézáme označení vojevodů pro volené představitele jednotlivých oblastí (např. na území Rumunska v 10. - 13. stol.)⁵². V oblasti Srbska byl vojevoda představitel nejvyšší hodnosti ve vojsku⁵³, v prostředí chorvatském bylo označení *banove* (*boanoi*) překládáno *hercezi* ve významu místodržících zemí, náležejících k panství chorvatských králů.

⁵¹ A. Gieysztor 1972, s. 67-89.

⁵² Viz. pozn. 41.

⁵³ K. Jireček 1952, s. 254, 425.

(Reg. Slav., c. IX)⁵⁴. Na Moravě a na Rusi náležel vojevoda svou hodností zřejmě k panovníkovu dvoru, o jehož hodnostářích víme na Moravě na rozdíl od jiných zemí velmi málo, případně jen to, že si můžeme domýšlet podle souvěkových analogií a snad také podle nomenklatury převzaté Maďary⁵⁵.

Nalézáme např. označení nádorispan (*na(d)voronii županъ*), tárnok (*tovarbnikъ*), asztalnok (*stolbnikъ*), tisz (tysjčbnikъ) ad. Pro analogii jsou velmi instruktivní poměry v tehdejší Chorvatsku. Jeho panovník rozhodoval závažné věci s radou (*consilium*) všech županů (*zupani, iupani*), jinak označovaných za *fideles populi* (852, 892, 925). Mezi nimi lze rozlišit župany jako správce některých oblastí a vlastní zástupce panovníka v nich (Klis, Hijevo) a župany jako dvorní hodnostáře. Mezi nimi se na prvním místě uvádí župan palatin — palácový či nádvoří župan, který vystupoval též ve funkci vojevoďy, měl *vojvodskyj sanъ*. Dále se tu uvádí ž. *maccharius* — palcátník, pozd. mečník, ž. *cavallarius* — maršálek, ž. *camerarius* — komorník, *tovarbnikъ*, ž. *princernarius* — čašbnikъ, poharbnikъ, maď. poharnok, ž. *armiger* — štítník ad. Dále se později připomínají župané: volar, ubrusar, vratar, ključar, sokolar, bravar, psar aj. (F. Rački, Documenta č. 2, 12, 149)⁵⁶.

Ačkoliv na hodnostáře Rostislavova a Sventoplukova dvora můžeme usuzovat jen z některých náznaků, nesporně existovali a jak napovídají některé zprávy, také na Moravě se objevuje označení *županъ*, župan. Podle údajů Ibn Rusty byli *súbandž*(ové) zřejmě správci provincií, byl jich větší počet a sídlili v centrech svých oblastí. V čele županů stál *ra'isu r-ru'usa*, jehož jméno byl *S. w. jút m.l.k.* (*Sw. n.t.b.l.k.* — Sventopluk, nebo *Sw.n.t. malik* — Svent král), kterého župané ve svých oblastech zastupovali (Kitábu laláqi n-náfisati). Jinak je termín *župan* znám ze Zakona sudneho, jehož předloha Ekléga má na příslušných místech označení *tabullarioi, archontes* (vůdcové) (ZSL, čl. 203; Ekléga, tit. XIV/9.). První se blíží významem označení *drugъ*, druhý označení *knezъ gradъskyi* (Slovo na pren. mošt. presl. Klimenta, k. 6; Vulg. Dn. 3,2; Grig. Zach.). V chorvatském a českém prostředí se termín *župan* ztotožnil s termínem *comes: suppani seu comites*, ve starochorv. versi: *knezove*. (Reg. Slav., c. IX)⁵⁷. V uherském prostředí přešel v označení *išpan* írán. původu. K osvětlení postavení župana může nápomoci také údaj o županovi ze sousední Východní marky z konce 8. století — *iopan, qui vocatur Phisso*, který byl společensky roven ostatním bavorským hodnostářům. (MMFH III, Dipl. č. 1). S župany se setkáváme také v Bulharsku, kde např. r. 1018 byli označováni jako *archontes* a dále v Srbsku, kde taktéž byli *zupanoi* v první třetině 10. století ztotožňováni s *archontes*. (I. Skylitzes, Hist. comp. II, 467; De administr. imp., c. 32)⁵⁸. Na druhé straně upadlo postavení županů ve slovanských oblastech ovládaných cizími feudály,

⁵⁴ F. Šišić 1925, s. 276, 446, 672.

⁵⁵ Srov. E. Pauliny 1965, s. 193 a n.; A. Gieysztor 1972, s. 67 a n.

⁵⁶ F. Šišić 1925, s. 331, 394, 671-672.

⁵⁷ Ibid., s. 331, 394.

⁵⁸ S. Lišev 1963, s. 132-133; V. P. Gračev 1972, s. 90 a n.

jako např. v Rakousích a v Korutanech⁵⁹ nebo v polabském Srbsku (*seniores villarum, quos lingua sua supanos vocant* — Cod. dipl. Sax. reg. I, č. 446). Na Moravě se však ještě v pozdějších dobách objevuje funkce županů, snad též díky jednak tradici, jednak působení českého státního centra a sousedních Uher a to zřejmě v původním významu, jak to mj. vyplývá z Iura suppanorum (1189), potvrzených počátkem 13. století pro Znojensko, Brněnsko a Břeclavsko. V nich se rozlišuje mezi župany, kteří byli počítáni k *nobiles* a ostatními *militēs*. (Cod. dipl. Bohem. II, č. 234, 325, III, č. 164). Postavení županů pozdější doby prozrazují také údaje o znojenském purkrabím, označovaném též jako *castellanus* nebo *suppanus*⁶⁰.

Je pravděpodobné, že župané se rekrutovali z rodové a vojenskomajetkové aristokracie, která se připomíná např. na Balkáně (*zupanoi gerontes* — De administr. imp., c. 29). V 9. století šlo již o funkcionáře státní, vykonávající vládní moc, příslušníky státního aparátu a vojenské administrativy v oblastech, v jejichž centrech sídlili a kde měli své vlastnictví. Tak se jeví *supani-comites* v Chorvatsku a také v Srbsku, kde měli vliv na ustanovení nového panovníka (De administr. imp., c. 32). Na Moravě měli župané v 9. - 10. stol. v některých směrech obdobné funkce jako franští *comites*, *graffii*, anglosasští *ealdormen* nebo gruz. *eristavni*. Původ názvu župan je nezřídka spojován s čín. *šu-ban* (úředník), zprostředkovaným Slovanům v průběhu migrace⁶¹.

Územní struktura moravského státního útvaru, který se skládal právě z takových oblastí a center, byla již několikrát předmětem zkoumání jak ze strany archeologie, tak historie a lingvistiky⁶². Po dvou desetiletích výzkumu se poněkud vyjasnilo, že oblasti rozšíření variant určitých druhů materiální kultury nelze nazývat kmenovými a že metodologie vědeckého poznání odsunula existenci takových útvarů do období rozkvětu rodové společnosti, takže v období jejího definitivního konce, reprezentovaného ve sféře politické organizace svazy knížectví, lze o nich hovořit již s těžší. Tím spíše, máme-li na mysli už organizaci státní, za níž se bývalá knížectví měnila v provincie státu. Bylo také přirozené, že se členění území staré Moravy počalo dávat do souvislosti s údaji bavorského Popisu měst-žup a krajin na severním břehu Dunaje — *Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii* (MMFH III, 285 - 291). V něm se v přímém sousedství východofranské říše a na severním břehu Dunaje uvádí za heslem *Beheimare: Marharii habent XI civitates* — Moravané mají 11 měst-žup. Zdá se dnes dosti pravděpodobné, že označení *Marharii*, pocházející z 1. poloviny 9. století týkalo se celého teritoria staré Moravy⁶³ a že zmíněné *civitates* jsou označením center i s nimi spjatého okolí, a že tyto oblasti je patrně možno ztotožnit s odjinud známými

⁵⁹ R. Büttner 1955, s. 69 a n.; J. Gruden 1916; B. Grafenauer 1952, s. 487 a n.; L. E. Havlík 1964, s. 286 a n.

⁶⁰ V. Brandl 1876, s. 392.

⁶¹ Srov. P. Poucha 1970, s. 42.

⁶² L. E. Havlík 1966, s. 121 a n.

⁶³ O l. 817 nebo 843 uvažoval L. E. Havlík 1959a, s. 282-289; L. E. Havlík, w. MMFH III, s. 285 a n.

župami, v jejichž čele stáli župané⁶⁴. Je-li tomu tak, pak na území staré Moravy, tedy na ploše asi 40/42 nebo 60 tisíc km² (tj. včetně Nitranska o rozloze asi 20 tis. km²) — dvě pětiny je však nutno přičíst neobývaným krajům — bylo v první polovině 9. století oněch jedenáct žup a také opevněných středisek, *civitates, gradi*, kde se soustřeďovala řemeslná výroba, obchod, vojensko-správní, soudní a fiskální aparát.

Podle archeologických výzkumů lze na území dávné Moravy vysledovat několik sídelních oblastí: a) Ústřední oblast se nalézala v povodí střední Moravy a prostírala se do dolního povodí Moravy a Dyje a zčásti též do povodí dolního Váhu, resp. jeho pravobřeží. Mezi středisky této oblasti stojí na prvním místě aglomerace s pevnou ústřední akropolí blíže Mikulčic, ztotožňovaná s *Rastizi urbis* r. 871, jejíž vlastní označení uvádějí některé prameny jako *grads Morava*⁶⁵. Rozlohou vynikalo také středisko v místech Starého Města, Uh. Hradiště a Sadů, označované později v pramenech jako *Veligrad* (1131)⁶⁶. Dále do této oblasti náleží Pohansko u Břeclavě (*Laudentenburch* 1056)⁶⁷, Bratislava (*Brezalauspurc* 907)⁶⁸, Děvín (ztotožňovaný s *Dowinou* r. 864)⁶⁹, Kirchberg nad Stillfriedem (1045)⁷⁰, Pobedim⁷¹ a Ducové⁷². b) Jinou oblastí se jeví povodí Svatky, Svitavy a střední Jihlavy, kam náleží rozsáhlejší středisko Rajhrad (*Raygrad* 1045), Staré Zámky u Líšně a snad Réna u Ivančic⁷³. c) Další oblastí bylo méně známé povodí Hané, Rusavy, dolní Bečvy s lokalitami v Předmostí, Přerovem Zlenou Horou aj.⁷⁴ a d) jinou oblastí horní Pomoraví s Olomoucí (1046), sousedící na severovýchodě s Holasickem⁷⁵, f) oblast soutoku Dyje a Jihlavy, která se prostírala přes řeku Zaya ke Göllersbachu, a Russbachu a k Dunaji; význačné místo zde zaujímal středisko u Dol. Věstonic a Strachotína⁷⁶ (někdy též ztotožňované s *Dowinou* r. 864) a hradisko Oberleis (*Lizza in superiori monte*)⁷⁷. g) Další oblastí bylo střední a horní Podlyží a náleželo k ní území v povodí horní a střední Pulkavy, horní Schmidy

⁶⁴ Srov. V. Procházka 1963a, s. 778-788; V. Vaněček 1949, s. 21; L. E. Havlík 1959b, s. 282.

⁶⁵ Srov. J. Poulík 1960, s. 84 a n.; 1975, passim; L. E. Havlík 1978, s. 18-19.

⁶⁶ V. Hrubý 1965; 1972, s. 57-108; V. Hrubý, K. Marešová 1975.

⁶⁷ F. Kalousek 1971; B. Dostál 1975. Náleželo sem i hradisko Pohansko u Nejdku na klučickém ostrově, B. Novotný 1963, s. 3-40.

⁶⁸ T. Štefanovičová 1975.

⁶⁹ J. Dekan 1961, s. 25-29. Spojení údaje Fuld. let. o Dowině s touto lokalitou zdůraznilo až slovenské národní obrození. Historičnost této legendizace se pokouší prokázat P. Ratkoš 1970, s. 337-346.

⁷⁰ I. L. Červinka 1928, s. 78-79.

⁷¹ D. Bialeková 1975.

⁷² A. Ruttkay 1975.

⁷³ J. Poulík 1960, s. 130 a n.; Č. Staňa 1960, s. 92-94; 1975, s. 22-37; 1972, s. 109-171.

⁷⁴ Č. Staňa 1962, s. 203-210; 1963, s. 56-59.

⁷⁵ B. Novotný 1964, s. 392-415; V. Richter 1959; B. Novotný 1962, s. 211-217.

⁷⁶ J. Poulík 1948-1950, s. 73-98; 1960, s. 122-127.

⁷⁷ H. Mitscha-Märheim 1955-1956, s. 39 a n. Nepůvodní zdrobnělina tohoto jména (srov. něm. Maidburch) se zachovala v pozdějším názvu hradu Děvičky.

a Taffy; z hradisek této oblasti je možno se zmínit o Hradišti ve Znojmě (Znojem 1046), příp. o Messern⁷⁸. Zmínit se lze také o povodí řeky Kamp s hradiskem u Thunau⁷⁹.

Vyloučit nemůžeme ani možnost, že označení Marharii zahrnuje též užší Nitransko⁸⁰, zvláště když byl Pribina skutečně jen úřední kníže a člen mojmírovského rodu⁸¹. Zmíněné Descriptio uvádí však ještě další pro nás zajímavý údaj: *Est populus, quam vocant Merehanos, ipsi habent civitates XXX. Istae sunt regiones, quae terminant in finibus nostris* — je národnost, kterou nazývají Merehany, ti mají 30 měst-žup. To jsou krajiny, které hraničí s našimi končinami, (tj. Bavor). Údaj není sice v historiografii jednoznačně interpretován, uvažovalo se, že šlo buď o zápis současný prvnímu nebo o pozdější glosu, zachycující stav buď kolem r. 843 nebo až ve druhé polovině 9. století (tedy inclusive hesla *Marharii*), případně, že šlo o označení Moravanů při ústí srbské Moravy, jejichž značná část sídlila též na severním břehu Dunaje⁸². Na základě novějších poznatků je možno klonit se spíše k závěru, že tento údaj — mj. i pro téměř trojnásobný počet civitates — odráží určitou etapu budování panství Moravanů, Velké Moravy, začínající podle Konstantina Porfyrogennéta už v Potisí. Bude proto spíše únosné, aby se oněch třicet žup o rozloze asi 120 tis. km², z nichž jedenáct bylo na původní Moravě, lokalizovalo nejen na území Moravy a Nitranska, ale i do severovýchodní Panonie a horního a středního Potisí.

Se župami jako územním členěním státního území setkáváme se v 9./10. století také v Chorvatsku, kde jich Konstantin Porfyrogennétos uvádí celkem čtrnáct nejrůznějších velikostí na území o rozloze asi 95 tis. km². (De admin. imp., c. 30)⁸³. Župany a župy známe nyní mnohem lépe také z oblasti srbské⁸⁴ a ovšem i z území bulharského, kde župané byli jednak představitelé slovanských žup v postavení až místních knížat, jednak turkutští hodnostáři bulharského dvora⁸⁵. Ve druhé polovině 9. století se tu objevil pokus rozdělit území bulharského státu do deseti komitátů (*chóra, zemlja*), jímž některé z žup byly podřízeny. Označení župa se patrně používalo i pro hradskou organizaci přemyslovských Čech (*officium suppe Cadanensis* — 1312). *Beneficium, quod vulgariter suppa vocatur* se připomíná v Polsku⁸⁶, instituce župy (megye) se

⁷⁸ F. Kalousek 1955, s. 9-30; L. E. Havlík 1956.

⁷⁹ K problematice hradišť na Moravě Č. Staňa 1967, s. 699 - 704; B. Novotný 1962, s. 211 - 217; 1975, s. 516 - 527; v Dolních Rakousích H. Mitscha-Märheim 1966, s. 1 - 32; Č. Staňa 1963, s. 90 - 95.

⁸⁰ K lokalitám 9. století na území Nitranska srov. B. Chropovský 1971, s. 581 - 601; A. Fiala, A. Habovštiak, T. Štefanovičová 1975, s. 429 - 444.

⁸¹ Srov. J. Sieklicki 1962, s. 115 - 145; L. E. Havlík 1978.

⁸² Přehledně v MMFH III, s. 287.

⁸³ F. Šišić 1925, s. 331, 394, 446 a n.

⁸⁴ V. P. Gračev 1972, s. 90 a n., 199 a n., 273 a n., 286 a n.

⁸⁵ V. Beševliev 1963, s. 241, 291 a n.; S. Lišev 1963, s. 132 - 133; M. Andreev, D. Angelov 1959, s. 100 - 104.

⁸⁶ V. Brandl 1876, s. 392; H. Łowmiański 1970, s. 49.

uchovala až do novověku v Uhrách, i když pochopitelně s určitou změnou obsahu. Na Moravě se župa připomíná ještě r. 1311 (*officium suppe*), r. 1323 (*munitionem regalem vel castrum aliquod suppe nomine*) a naposledy r. 1342: *ad suppam et cudam Snoymensem*⁸⁷. Označením *cuda* se vyjadřovalo patrně totéž, co ještě později byla *cuda* brněnská a olomoucká (*judicium provinciale*) a župa byla synonymum jak pro provincii tak pro úřad provincie. Tomu by odpovídalo i postavení chorvatských županů v 10.- 12. století, kteří měli dvě třetiny daní (*duas partes tributorum*) odvádět králi a třetí si ponechat (Reg. Slav., c. IX). Uvedená situace na Moravě je ovšem pozdějším stadiem vývoje županů a župa na rozdíl od 9. století, kdy župané — příslušníci aristokracie — se stávali součástí státního organizmu. V rozmezí chorvatského státu mimo oblast původního Chorvatska vystupovali vedle županů ještě *banové* (*duces*) jako místodržitelé provincií příslušejících k Chorvatsku. Pro polovinu 10. století se výslovně uvádí jedna *banovina* s třemi župami. (De administr. imp., c. 30). Určité náznaky, že některé župy se staly součástí větší správní jednotky jsou také z Bulharska. Pohlédneme-li do nejbližšího sousedství Moravy, do Východní marky, zjistíme, že *partes orientales* či *marchia orientalis*, v jejímž čele stál v průběhu 9. století Ratbod, Karloman a v poslední třetině *marchio Aribo*, dělila se na tři hrabství (Inquisitio de theloncis, MMFH IV, 115), jejichž rozloha víceméně odpovídá rozloze žup chorvatských a moravských. Postavení *Ariba*, jinak označovaného prostě *comes*, jehož vlastní komitát byl jedním z oněch tří, se v tomto případě kryje s postavením chorvatských *banů* a pokud lze o tom uvažovat pro Velkou Moravu, mohli být zmínění *knězdi*, *principes* skutečně jejich analogii.

V žebříčku správní organizace na Moravě, v němž po panovníkovi stáli *knězdi* a po nich *župané*, objevuje se ještě třetí termín a instituce spojená s označením *kometě*, které známe např. ze Zakona sudneho. Jeho předloha Ekloga hovoří na tomto místě archontech-vůlcích, kteří vynikli v boji (ZSL, čl. 3, Ekloga, til. XVIII). V Zakoně se *kometě* výslovně oddělují od ostatních prostých lidí (*kometě ili prostii ljudbe*), tj. svobodného obyvatelstva. Vzhledem k údaji Eklogy se zdá pravděpodobné — a z hlediska filologického a historického ostatně potvrzené — že označení *kometě* souvisí s řeckým termínem *komés* (pl. *kométes*). Ačkoliv název sám byl do řečtiny přejat z latinského *comes*, nešlo o význam s ním totožný. Jeho obsah vysvětluje z nomenklatury byzantských vojenských hodností, jak je podává Taktika (tit. 4, § 6) císaře Leóna VI.: *ho stratégos, megarchoi, druggarioi, kométes, pentarchoi, dekarchoi*⁸⁸. *Kométes* zde zřejmě zaujímali postavení odjinud známých centarchů (sculda-ssiů), se kterými se na počátku 9. století (804) setkáváme např. v Istrii, kde byli v průběhu 9. a 10. století řazeni hodnostně na jedné straně za hrabata (*comes, vicecomes*) a na druhé straně před gastaldy a dekany; jim na roveň byl stavěn také *iudex (publicus)* (F. Kos, Gradivo II, 24)⁸⁹. Ve Východní marce

⁸⁷ V. Brandl 1876, s. 392.

⁸⁸ C. du Cange 1943, s. 333; šlo zde o setníky byzant. témat nebo tagmat.

⁸⁹ F. Kos 1906, s. 24; L. E. Havlík 1964, s. 286.

centarchům odpovídali *vicarii* (např. v Grunzwitigau r. 888), připomínání jako zástupci hraběte a zřejmě totožní s *iudices* (MMFH III, Dipl. č. 44; IV, 115). Z tohoto srovnání vyplývá, že centarchové či kométes byli patrně totožní s úředníky, označovanými v Chorvatsku *sednici*, *centuriones*, *satnici*, čemu by nasvědčovala i jejich soudní pravomoc. Ban měl k ruce sedm sedníků, jmenovaných z urozených, *qui recte ac iuste populum iudicarent* — kteří správně a spravedlivě soudili lidi. Každý župan měl jednoho setníka, *qui cum eo similiter iudicaret populum cum iustitia* — který s ním podobně rozsuzoval spravedlivě lidi (Reg. Slav., c. IX). Setníci v Dalmácii se připomínají ještě i později a spadali pod *zakon i pravdu kmetsku* (Vinodol. statut, úvod, čl. 5, 26, 61).

Kmeti byli tedy orgány vojensko-administrativní povahy, podřízené županům, mající současně soudní pravomoci a pokud by to vyplývalo z funkce setníků v Chorvatsku (*tributa acciperent*), plnili také funkci exaktorů daní. Termín *kmetě* byl zeznamenán též na Rusi: *лѣпшіе муже, сего сутъ кметѣ луце мужи бо сју доішѣжуть і болше сего* dále: *Таревскіѣ князѣ Азгулуб і інічѣ кметіі молодых 15* (Pov. vrem. lét k 1075, 1096.) Stojí tu povšimnutí, že v I. Novgorod. létopisu je v synod. rkp. uvedeno *kmetěstva*, ale v akadem. rkp. místo toho *dobroimenitych (ljuděj)*. Termín *kmetě* nacházíme ještě ve Slovu o polku Igoreve: *A moi ti kurjani svedomi kmeti trubami poviti, podš šelomy vzlělėjani, konecъ kopije vskrēmłeni*. Vcelku byl výskyt výrazu *kmetě* na Rusi dosti ojediněly⁹⁰ a nasvědčuje spíše tomu, že šlo o import ze západoslovanského, konkrétně moravského prostředí, které se jeví těžištěm výskytu tohoto termínu. V jeho okruhu a zvláště v okruhu jeho center nalézáme tento termín v původním nebo podobném významu ještě později.

Nalézáme jej samozřejmě až do 14. století na Moravě: *barones et kmetones sive seniores Moraviac*. Podobně i v Čechách se označení kmetů používalo takéž v souvislosti se zemským právem: *universis cmetonibus, baronibus, seu nobilibusque regni Bohemiae*. V obou zemích byli kmeti jednak příslušníci a představitelé nejstarších panských rodů, jednak stavu vladyků (*kmetem, totiž pánem nebo vladyků*), vždy odlišováni od ostatních obyvatel (cf. *duos kmetones de circumsedentibus villis; listové též lidí a kmetův našich a poddaných naši vsi*). Postavení kmeta se v zemském právu a soudu ztotožňovalo s funkcí zemského, resp. krajského popravce, soudce a bylo významnou a dědičnou hodností. V jiných případech šlo zřejmě o instituci, jejíž představitelé — kmeti, měli mezi venkovským obyvatelstvem funkci soudní a policejní⁹¹. A právě soudní funkce kmetů ukazuje na jejich souvislost s *kmety-satníky* 9. století. Své postavení si nositelé označení kmeti udrželi velmi dlouhou dobu také v Polsku: *honorabilis kmetho noster et miles, comes B.; kmetho noster comes L.; fidelis kmetho noster*⁹².

Naproti tomu jinde se sociální postavení kmetů měnilo. I když se např. pro severní Uhry uvažovalo o jejich ztotožnění s *jobagiones* v postavení centur-

⁹⁰ B. D. Grekov 1946, s. 18 uvažoval o ztotožnění kmetů s vityazy; k poslednímu termínu viz. dále.

⁹¹ V. Brandl 1876, s. 93 - 97, 251 - 253.

⁹² *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. II, s. 429.

iones⁹³, později ve středověku již vystupovali jako představení vesnic a v novověku bylo jejich sociální zařazení ještě nižší⁹⁴. V Srbsku se v 15. století uváděli *kmeti*, označovaní za dobré lidi a ve Vinodolském statutu se *kmet* odlišuje od občanika i od urozeného (č. 17, 54), podléhal knezi (čl. 73, 17) a jeho zabití se trestalo poměrně vysokou pokutou 100 hr (čl. 31). Pod *zakon i pravdu kmetsku* či *zakon kmetčsk* (čl. 25) spadali také *satnici*⁹⁵. *Kmet*, se kterým se setkáváme v Duklje, bylo synonymum pro označení stařešiny svobodných obyvatel. Oproti tomu však termín *kmetič/kmetović* odpovídá už v pozdějším Poljickém statutu⁹⁶ plně dáko-řec. termínu *kómétés* (pl. *kómétai*), tj. vesničan⁹⁷ a vystupuje tu (kolem 1400) jako člověk závislý na pánu, jeho člověk, či „člověk kmetův“⁹⁸.

Dotkli jsme se zde soudní a fiskální funkce moravských kmetů, jejichž počet byl zřejmě poněkud větší a souvisel patrně také s vojenskou brannou organizací, jejíž stopy nalézáme např. také v prostředí ruském (*satni*; *satbskii*, *svčbskii* — Pov. vrem. let k 996, 1113), polském⁹⁹, anglosaském (*hundreds-caldors*), gruzinském (*sepe-kari*), arménském (*tá'si*) ad. Deset sotní kolem Novgorodu představovalo *tysjaču voinov* v čele s *tysjackim* (tisíčníkem, odpovídajícím byzantskému chiliarchovi, druggariovi)¹⁰⁰. Nověji lze zřejmě počítat o tím, že organizace setní existovala také na Moravě v 9. stol.¹⁰¹ a uvažovat bude možno také o desítkové, připomínané ostatně už r. 777 u Slovanů při řece Ems. Ze studií z oblasti polské a polabskopobaltské vyplývá, že setníci vykonávali dohled státu nad služebníckým — závislým, resp. i nevolným obyvatelstvem¹⁰².

Byli-li *kmeti* a *satnici* totožní a vykonávali-li nižší soudní panovnické pravomoci první instance, je vysvětlitelné, že se současně označovali také jako *iudices*, kteří se např. uvádějí kolem r. 880 u Sventopluka (MMFH III, Ep. č. 90) a kteří upomínají na kmety, připomínané na staré Rusi a na anglosas. *gerefas*. *Zakon sudnyj* je označuje *sodbje* či *sudbja* (*zem/l/i*) a funkčně rozlišuje mezi župany a sudími. (ZSL, čl. 2, 7a (Ekl. II nemá), 8). Jiným termínem čistě literárním bylo označení *paty* jako ekvivalent za *magistratus et iudices* (Vulg. Dr. 3, 2). Existenci světských soudů na Moravě by nasvědčovala jednak řada ustanovení Zakona sudneho, jednak by vyplývala z petice bavorského episkopátu, podle níž franští *comites* z Východní Marky na Moravě v l. 870-1 pokračovali v držení světských shromáždění a spravovali, co bylo třeba —

⁹³ V. Chaloupecký 1923, s. 224; M. Kučera 1966, s. 57 - 66.

⁹⁴ Srov. P. Ratkoš 1970, s. 263.

⁹⁵ H. Jireček 1880, s. 389 - 400; B. D. Grekov, 1948, s. 40 - 46. Jak uvádí N. Klaić (1962, s. 29 - 50) šlo o osoby úřední.

⁹⁶ B. D. Grekov 1964a.

⁹⁷ Z něho vycházel V. Procházka 1963a, s. 779.

⁹⁸ H. Jireček 1880, s. 389 - 436; 1952, s. 272, 279.

⁹⁹ Srov. W. Hejnosz 1976, s. 139 - 161.

¹⁰⁰ B. A. Rybakov 1938.

¹⁰¹ M. Kučera 1974, s. 47 - 77; 1966, s. 365.

¹⁰² H. Lowmiański 1960, s. 54 - 55; V. Procházka 1963, s. 93 - 94.

placita saecularia — continuaverunt [!] *et que corrigenda sunt, correxerunt* (MMFH III, 237), neznámo však zda podle domácího moravského nebo franského resp. bavorského práva. Na fungující soudní praxi však upomínají i některé převzaté maďarské termíny (porozsló — *pristavъ*, patvar — *potvorъ*, szavatos — *svodъ*, ponasz — *ponosz*, zálog — *zalogъ*, vádol, perel, kaloda — *kalbda*, tömlöc — *tmьnica*, aj.)¹⁰³. Pro výkon trestu se vzpomíná také *ergastulum*, kde byl uvězněn Sventopluk II. a vězení Metodějových žáků (Ann. Fuld. ad. 899; BK, kap. XII/35).

Iudices se vyskytují také v písemných pramenech Chorvatska, kde se o nich hovoří už k r. 882 a kde snad zasedali na župních soudech (Reg. Slav., c. IX; F. Rački, Documenta č. 149, 9). O veřejných soudních shromážděních (*publicum mallum*) hrabat ve Východní marce se píše k r. 888. Na soudu v župě Grunzwiti se dokonce poskytovala možnost dát rozsoudit svou při (*causa iustitiae*) s lidem z království Moravanů — *de Maravorum regno* (MMFH III., Dipl. č. 44), co se nemusí týkat ještě Moravanů, nplatňujících nároky vůči příslušníkům bavorského práva, ale i lidí, nepřejících si být souzeni moravským právem a podléhajících bavorskému právu. Jinak pravomoci sudích (*iudex publicus*) podléhali zřejmě jak svobodní — *liberi*, tak poddaní — *servi* — poslední ovšem pokud nepřešli s donacemi královských pozemků plně pod soudní jurisdikci klášterních a biskupských advokátů nebo světských feudálů, jakým byl např. v Grunzwiti Heimo, příp. jeho *vicarius*. *Iudices* se kolem r. 866 připomínají také v Bulharsku (Responsa ad cons. Bulg., čl. LXXXVI) a později na Rusi: *sudbja pravjaščij sudъ* (Pověst' vrem. let k 1015).

I když základní a podstatný dosah mělo na soudní praxi domácí zvykové právo, nelze opomenout působení římských právních norem a jejich byzantských nebo franských variant. Prameny připomínají na Moravě žádosti o *dobryi zakonъ*, *ordo legis* či *pravdu*. Takovými zákoníky byly např. „Zapovědi svetyichъ oтьць“ z doby před byzantskou misí, korespondující někdejšími místy s moravskou redakcí „Zakona sudьneho ljudьmъ“, který vznikl na základě byzantské Eklogy a jehož vznik se klade buď do Makedonie nebo na Moravu. Moravské jazykové a historickoprávní prvky však svědčí přinejmenším o jeho funkční existenci v moravském prostředí (MMFH IV., 147 n., 137 n.). V oblasti církevního práva je možno se zmínit o „Collectio Dionysiana“, přinesené arcibiskupem Metodějem na Moravu z Říma a dále o překladu sbírky Joana Scholastika zvané „Synagogé“, který taktéž počátkem osmdesátých let 9. stol. na Moravě pořídil Metoděj („Nomokanon“ — MMFH IV, 113, 205 n.).

V souvislosti s kmety-sútniky jsme narazili také na základní ekonomické zajištění existence státní organizace a vládního aparátu, na fiskální systém moravských panovníků. Zpráv o něm není mnoho. Podle Ibn Rusty vybíral Sventopluk každoročně od každého muže jako daň jeden oděv (MMFH III., 350). Petice bavorského episkopátu hovoří, že krátce a přechodně vybíral na Moravě daně (*tributum substantiae saecularis*) pasovský biskup. Dále se hovoří,

¹⁰³ E. Pauliny 1965, s. 197 a n.

že Moravané odmítli platit daně povinované franským panovníkům (*debitum tributum senioribus nostris regibus et principibus — solve respuerunt — MMFH III, 236*). Daň, která jinak kromě tohoto období (v l. 870-1) plynula do pokladny moravského panovníka (*urokъ kъnežę Zakona, čl. 3, zatímco v Ekloze je uvedeno démosios, tj. státní pokladna*), je označena stejně jako daň placená svobodnými obyvateli, Slované i Bavoři, kteří podléhali královské administrativě ve Východní marce *tributum iustum* či *opus fiscale*. Označení tribut odpovídají domácí termíny *danь* a *obrokъ* — srov. *vъzemlōtь danь li obroki* (Mt 17, 25; Sav., dále R 13, 7; Christ., Ochr. Mak.); *jego radi i danь (foros) dajete* (R 13, 16; Christ. Ochr. Stepě., Mak., Šiš.); *vъ zdadite ubo vsemъ dolgy, jemuže obroki, obrokъ jemuže dani, danь (telos)* (R 13, 7; Christ., Šiš.) — kde se zřejmě rozlišovalo mezi daněmi a obroky. O dani hovoří také Žit. Konst: *christos jestь danь dajalbъ za se i za iny.* (ŽK VI). Dani odpovídají řecké termíny *foros* (tj. zvláště tribut závislých zemí), *telos*, znamenající také cla a náklady, zatímco slovem *obrokъ* je interpretován většinou termín *rhogos*, označující vymáhané poplatky svobodných a na panovníkovi závislých obyvatel. O takovém endarchicky inkasovaném tributu, který na Moravě platili *prostiti ljudьe (simplex populus)* se dovídáme také ze Zakona sudneho (čl. 3; Ekloga, tit. XVIII) podle něhož *dovlějety bo županomъ [...] pribytъkъ obroku ljudьskomu imъ*. Podle předlohy nelze zřejmě tento text interpretovat jinak než v tom smyslu, že županům postačí přírůstek obroku lidí. Zdá se tedy, že na Moravu byl vybírán *obrokъ* v prospěch pokladny panovníka podobně, jako tomu bylo v Chorvatsku, kde župané měli králi odvádět 2/3 tributů, jež vybírali setníci: *Duas partes tributorum comites, id est supani, regi ut solverent, tertiam vero suo usui retinerent* (Reg. Slav., c. IX). Podobně tomu bylo i na bývalém území Velké Moravy v pozdějších Uhrách (Otto Frising., Gesta Frider. imp. I.; zákoník krále Kolomana, l. 1, c. 25). Přechodně v době franské okupace pak vybírala daně (*tributa tulerunt*) na Moravě franská hrabata (MMFH III, 237). Takový způsob exploatace sum zřejmě předpokládal nejen svrchovanost nad pozemkovým fondem jako zakladu k vymáhání daní, ale i jeho přisvojení. Celý proces podmanění pozemků vesnických občin přispěl k jejich feudalizaci a k přeměňování daní ve veřejnoprávní rentu¹⁰⁴, neboť jakmile stát jako nástroj vládnoucí třídy a jeho prostřednictvím tato třída jako skupina a část společnosti si přivlastní pozemkové vlastnictví; nastolily nad ním svou suverenitu, spadají renta a daně vjedno, či spíše pak neexistuje daň, která by byla odlišná od této formy pozemkové renty¹⁰⁵. Svobodní členové občin se v průběhu tohoto procesu stávali právně závislými na knížeti a to je zřejmě právě stadium vývoje, které nalzáme v 9. stol. na Moravě, kde v té době začínala už i další fáze feudalizace, přeměna svobodných a poddané. Jsou-li zmínky, že do obroku se na Moravě počítaly také oděvy, není to neobvyklé, neboť např. také Bavoři odvedli Maďarům tribut v oděvech

¹⁰⁴ L. V. Čerepnin, 1972, s. 154.

¹⁰⁵ K. Marx 1950, s. 804; 1956, s. 330 a n.

(*vestimenta* — MMFH III., 243). Běžným bylo placení dávek v kožešinách a kožích, známé z oblasti Rusi i Uher a nasvědčuje mu též čilý obchod s nimi v 10. století, jak se o tom zmiňuje Íbrahím ibn Ja'kúb¹⁰⁶. Současně je nutně předpokládat, že zároveň byly odváděny též životně nutné potřeby, i když zčásti byly zabezpečovány hospodářstvím ve vlastní režii. Např. v Bulharsku odváděl každý majitel páru volů daň (*zeugaratikion*) obnášející měřici žita a prosa a džbán vína. (I. Skylitzes, *Histor. comp.* II, 530, 9-14). Kromě toho měli obyvatelé různé povinnosti (angarie), z nichž stavba cest, mostů a zvláště opevnění hradišť si vyžadovala značného úsilí a organizace, i když velkou část tohoto jha odnášeli v první řadě váleční zajatci. Jejich opatření předpokládá zase dostatečně vyspělou nejen vojenskou, ale i domácí vydržovatelskou organizaci přes to, že velký podíl na udržování vojenských oddílů se sanoval z kořisti a plnění.

Pro Moravu nemáme zpráv o vybírání daní formou sezónního pobytu, např. přes zimu nebo o inkasu stravováním dočasně putovním dvorem. Tento způsob nebyl přítom ve středním Podunají neznámý. Už počátkem 7. století se dovídáme, že Avari chodili přezimovat mezi Slovany, kteří kromě útlaku platili Avarům daň (*Chuni aemandum annis singulis in Esclavos veniebant — tributum super alias oppressiones Sclavi Chunis solvebant*). Šlo zde výrazně o endarchickou formu tributu (Pseudo-Fredeg. *Chron.* IV, c. 48). S obdobným způsobem inkasa se pak setkáváme na staré Rusi, kde kyjevská knížata od listopadu do dubna s celým dvorem jezdila „na polidí“ (*ta polydia*), tj. na výběr a konsumaci daně. (De administr. imp., c. 9). Nutno si tu povšimnout toho, že objížďení se netýkalo vlastního státu Poljano-Rusů, ale „daníků“ připojených závislých zemí (Drevljanů, Dregovičů, Krivičů, Severů a ostatních), platících daň Rusům. Ačkoliv i zde šlo o endarchický výběr tributu, základní prostředky existence ruského státu byly zabezpečovány vnitřním fiskálním systémem Poljano-Rusi. Systém avarských vládnoucích složek a jejich výkonného aparátu měl v zimních měsících v sousedním slovanském prostředí na středním Dunaji obdobný charakter, avšak vedle sociálních protikladů tu vystupovaly i protiklady etnické. Tyto formy exploatace však byly zřejmě platné pro země a lid připojený k ústřednímu hegemonu a na něm závislý. Pokud jde o Velkou Moravu nemůžeme tento způsob inkasa, např. za Sventopluka, ani doložit ani vyloučit, i když z podmaněných a závislých zemí poplatky na Moravu plynuly.

Dá se však říci, že způsob výběru může charakterizovat stupeň závislosti státu nebo už zapojení té které země do vládního systému hegemonního státu, tj. Moravy. V zásadě lze hovořit o tributu-*foros*, inkasovaném exarchickým nebo endarchickým způsobem. Za exarchický výběr lze typicky označit daň, kterou odváděli Srbové v Polabí na Moravu Sventoplukovi (*quotannis solvitur census* — Thietmari *Chron.* VI, c. 99) Zdá se, že podobným způsobem jako Srbové, i když možná více bezprostředněji, byla na Sventoplukovi závislá

¹⁰⁶ M. Kučera 1966, s. 69.

knížata v oblasti horního Polabí a Povltaví. Ukazuje na to jednak na jedné straně materiální kultura z nálezů v Kourimi, Praze, Želenkách aj. a na druhé zprávy o Bořivojovi, hledajícím pomoc a ochranu u svého krále Sventopluka na Moravě. (Diffund, sole. c. 6; Christiani Vita s. Wenc., c. 1, 2). Poměr k Moravě byl podobného rázu jako sedmi slovanských knížectví k Bulharům koncem 7. a v 8. století nebo některých východoslovanských knížectví k Poljano-Rusi před zavedením zimních objízďůk, tj. v době, kdy chodili do Kyjeva platit exarchicky daň, vybíranou domácími knížaty endarchicky (např. Drevljané, Rádimiči aj.). První změna v této praxi na Rusi nastala, když výběr daně u Drevljanů byl r. 914 svěřen vojevodovi Svěneldovi a jeho družině zřejmě jako beneficium. Znamenalo to, že do té doby exarchicky přijímaný tribut se počal inkasovat endarchicky přímo aparátem Kyjevské Rusi. Teprve r. 945 se dovídáme poprvé, že kyjevský panovník vyjel inkasovat tributy osobně¹⁰⁷. Nastolení endarchického výběru znamenalo ovšem větší připoutání závislé a poplatné země k hegemonu, druhý stupeň jejího přičleňování k hegemonnímu státu a současně jeho rozšiřování a postupnou přeměnu říše hegemonu v jeho státní území. Často s tímto stadiem bylo spojeno vytváření vojenských základů a usazování posádek vybírajících tribut, z něhož se i samy vyživovaly. Z oblasti Velkomoravské říše o tom nemáme přímých zpráv, až snad na výskyt místních jmen typu Moravany, Moravce, Marot v Malopolsku, Čechách, Slovensku, Panonii a Zátísi, které mohou v některých případech ovšem souviset již s přesídlováním obyvatel o něco pozdějších dob. Samo umístění moravských posádek mohlo již být spojeno s odstraněním domácích knížat, jak tomu bylo např. ve Vislansku, které Sventopluk ovládl válkou (*bello domuit* — petice, MMFH III, 239) a jehož kníže, odmítající křesť, byl zajat a pokřtěn na Moravě. *Ježe i bystb*, praví o něm autor Pam. Mefodija XI., aniž se dovídáme, zda se zmíněný kníže vrátil do Vislanska nebo odešel do Dalmácie (Zachlumsko), jak se někdy uvádí¹⁰⁸. Zdá se, že spojení Vislanska s Moravou posilovalo také budování moravské církevní organizace ve Vislansku. Podobnými byly asi také vazby části Panonie v 1. 884 - 894 a Bihorska v Zátísi v 1. 882 - 896, kde všude byla daň vybírána Moravany endarchicky. Nakolik se v rámci Velké Moravy počal realizovat další závěrečný stupeň včleňování ovládaných zemí v systém moravského státu, není už snadné zodpovědět. Na Rusi šlo o stadium, které bylo charakterizováno ukládáním tzv. těžké daně, z níž 2/3 šly do státní pokladny a 1/3 přímo už panovníkovi. Daň byla samozřejmě vázána na stálé posádky, nicméně teprve další akce kyjevských knížat znamenaly těsné připojení takových zemí k Rusi. Byla to hlavně usurpace pozemkového vlastnictví odstraněných dynastií a aristokracie, podmanění země a lidu, ustanovení nových správních, soudních a daňových řádů z Kyjeva, vytváření panovnických pogostů (*xenodochia*), lovišť a zakládání nových opevněných míst, co vše vedlo k tomu, že

¹⁰⁷ L. E. Havlík 1974, s. 35.

¹⁰⁸ Srov. T. Wasilewski 1965, s. 21 - 61.

se z bývalých knížectví stávaly údělí dalších členů kyjevské dynastie (Pověst' vrem. lét k 947, 964, 965, 981, 984). Pekud k takovému vývoji došlo ve Vislansku, Bihorsku a v Panonii nemáme zpráv. Naproti tomu Nitransko bylo už na počátku 9. století zapojeno do systému raně feudálního moravského státu a vystupovalo jako úděl pro členy mojmírovské dynastie. Nešlo sice na tomto místě o analýzu politického rozmachu moravského státu¹⁰⁹, lze však v této souvislosti vyslovit domněnku, že aspekt tributárnosti může nápomocí metodologicky osvětlit vývoj a stádnost struktury Sventoplukovy Velké Moravy, přispět k dokumentaci poměru jednotlivých zemí k Moravě, jejího růstu jako státního útvaru a k včleňování některých území do jeho soustavy. Nastíněný způsob inkasa tributů je typický pro rané stadium středověké etatizace a formující se státní útvary vyžadovaly pro svůj rozvoj širší ekonomické základny říší, které vytvářely, i když je ve všech případech pro objektivní příčiny nedovedly vždy udržet a přetvořit v rozlehlejší a složitější státní útvary¹¹⁰.

Příjem obroků a daní nebyl je liným hospodářským zabezpečením vládnoucí třídy Moravy a jejího aparátu. Dalšími byly různé poplatky, např. z trhů, cel a mýt, pokut a zvláště z válečné kořisti. Župané byli odměňováni jako součást panovnického aparátu a podobně i kmeti z panovnickovy pokladny, kde se všechny příjmy soustřeďovaly a která zřejmě splyvala vjedno se státní, na rozdíl od Rusi, kde už v polovině 10. století je možno pozorovat oddělení státní a panovnické pokladny. K finančnímu pokladu státu a panovníka náležely zlaté a stříbrné předměty a mince, výrobky s drahokamy, perlami, ze skla, slonoviny, kostí, hedvábí a roucha, zbraně, kožešiny aj. Panovník byl vlastníkem největších stád koní. (Ibn Rusta, MMFH III., 347). Vypráví se, že byzantská mise nepřijala od Rostislava *ni zlata ni srebra ni inoje vešti* (ŽK XV). Vše to tvořilo patrně podstatu toho, co Karloman r. 870 uloupil v *urbs Rastizi* a co fuldský letopisec označil jako *gaza regia* — královský poklad. (Ann. Fuld.).

Vedle organizace správní, soudní a fiskální měla prvořadou úlohu výkonná vládní moc panovníka a jeho aparátu, bez níž by jeho postavení bylo nemyslitelné. Šlo o organizaci v podstatě vojenskou, která zajišťovala státní útvar uvnitř a zvláště navenek. V této souvislosti se nám objevuje velmi složitá otázka náplně a funkce družin¹¹¹. Termín *družina* měl v 9. století značně šrokový význam. Píše se např. o družině Konstantina Filosofa při cestě k Chazarům, vzpomíná se *drugz* z okolí Sventopluka (ŽK VIII; PM XI; ZSO, čl. 37). Z pramenů vyplývá, že tímto termínem se běžně nazýval vojenský oddíl: *i umnožišę se družina (hé synodia) pri stroitelystve jeho — předěbornikz byvz družině svoei (tón systratiótón món* — Supr. 285, 28; 99, 28). Kníže Václav v Čechách při-

¹⁰⁹ K tomu L. E. Havlík 1960, s. 9 - 79; 1978, s. 31 - 34, 76 - 78.

¹¹⁰ L. E. Havlík 1979.

¹¹¹ O družinách V. Vaněček 1949a, s. 427 - 447; F. Graus 1965, s. 1 - 17; H. Lowmiański 1970, s. 171 a n.

čínivšja sь družinoju svoju a dále: *prīm'su že posemь kněženiŕe velikije nepravdy kněžju Boleslavu i ljuteštiju jeho na věrných družinu* [...] *pogubi vse — sez'va vse boljery svoje i družinu v'přlatu* (ŽVěč. 20, 7; 13.8). V posledním příkladu se družina výrazně odlišuje od velmožů. Užitečným je též srovnání staroslověnské nomenklatury v legendě Kniha o rodu a utrpení knížete Václava a její latinské předlohy, legendy Gumpoldovy. Tak se např. uvádí v kap. 10: *moja družino i otrokь moichь slugi — amici vosque familiares clientuli*, (podobné označení má též Christ. Vita s. Wenc., c. 3) v kap. 13: *boljery svoje i družinu — militum et amicorum, o, družino věrnaje — o, amici fideles*, v kap. 19: *družina — socii, na věrných družinu — in catervas fidelium*. Z tohoto srovnání je zřejmé, že osoby označené termíny *amici, socii (fideles)* byly považovány za členy družiny. Běžně se vyskytuje termín družina na Rusi, kde se rozlišovala velká družina (vasalů, bohatých velmožů — srov. *drugь bogatь* u Sventopluka) a malá či osobní družina, kterou tvořili *otroci* či *slugi (familiares, clientes)*, většinou svobodní hodnostáři a pečovatelé o chod služeb dvora panovníka, knížat a velmožů a jejich vojenská družina. (Pov. vrem. let k 945 - 7, 971, 980, 996, 1011, 1019). *Otroci* byli zřejmě totéž co *slugi*, nosili zvláštní odznaky svých hodností (zlatou nebo stříbrnou hřívnu) na krku (např. v Polsku), byli příslušníci dvora svých pánů a velitelů, jimi zaopatřováni, od nich dostávali odměny, nejprve z kořisti, pak z tributů a posléze ve výnosech, pozemcích. Na Rusi se instituce „vassaliteta bez lenov“ přežila už v 10. století a skutečně Ruská pravda hovoří v 11. století běžně o dědičných právech nejen boljarů, ale už i členů (malých) družin, takže nastolení beneficíí spadá nejméně do předchozího století¹¹². Počet členů osobních družin byl různý, píše se o čtyřech stech (Ibn Fad'án), osmi nebo dvou stech. (Pov. vrem. let k 1093, 1014). Dále se pro členy družin používalo na Rusi označení *lučšije, naročitiŕe, lepšíi muži* či *knjažbji muži, muži jeho*, přičemž jak *lučšije muži*, tak *muži jeho* (945) se výslovně ztotožňují s družinou, jádrem výkonné panovnické moci (Pov. vrem. lét k 882, 912, 933-6, 971, 988). Do rámce družiny se na Rusi počítali i kmeti: *sego sutь kmetьje i luče. Muži bo sja doiščjute i bolše sego* a jinde se kmeti přímo rovnají termínu *družina, lepšíje*. (Pov. vrem. lét k 1075, 1096). Je pravděpodobné, že i na Moravě *kmeti* byli součástí družiny, i když v čas míru dislokovaní. Mezi *naročitiŕe muže* byli na Rusi také čítáni (I. Novgorod. let.) *starejšiny (po vsem gradomь)*, označovaní též jako *družina* (Pov. vrem. lét k 1015). Termín *starejšina* se objevuje i na Moravě (ŽK XII.) stejně jako na Rusi (*starьci, gradьskije, starejšiny gradьskii, grada*), kde je jejich postavení naznačeno pořadím; *boljary svoje i posadniki, starejšiny po vsem gradomь i ljudi* (Pov. vrem. let k 983, 987, 994, 996). Jinak se *starejšiny* ztotožňovali také s označením *staraja čadь* a sám termín *čadь* byl používán i ve spojení *naročitaju čadь* a ve významu *lepšíje* nebo osobní *družina*, přičemž *lepšíje družina* se rovnala boljarům (Pov. vrem. lét k 1069).

Pokud šlo o moravské poměry, je nutno říci, že termín *družina* tu neměl

¹¹² B. A. Rybakov 1949, s. 51 - 52; L. V. Čerepnin 1972, s. 160.

speciální, ale obecný význam a spíše označoval vojenský oddíl. Speciální termín pro osobní družinu různého zaměření byl termín *čedb*, běžný v moravském prostředí tak jako v ruském družina. *Moži čestniji čedi* provázeli Konstantina a Metoděje z Panonie do Říma, *čestnaja čedb* se připomíná u chazarského kagana, *prosta čedb* je označení moravských Slovanů, vložené hagiografem do úst Rostislavovi, *umnaja čedb i knižna* se připomíná u Saracénů (PM VIII, V; ŽK XI; Slovo pochv. KM). *Moži čestnyji čedi* či *čestnaja čedb* bylo zřejmě označením příslušnosti i k (velké) družině panovníka podobně jako jím bylo na Rusi označení *lučšije, naročitije lépsije muži*. I když zřejmě na Moravě byl synonymem družiny v užším i širším smyslu termín *čedb*, nemáme dokladů o vnitřním sociálním složení čedi vůbec, např. pokud šlo o osobní družiny (*otroci, slugi*), na něž můžeme usuzovat jen z analogií jiných, i když např. místní jména *Otrokovice* (1131), *villa Otrok(ovce)* (1156 u Hlohovce), *terra Othroc* (1291 u Spiše), *villa Ottryk* (1217) — *Otrochah* (1291 u Egeru), mohou něco napovědět¹¹³. Z moravského prostředí je ostatně doložena i znalost termínu *sluga* (ŽK VI, VII, XVIII.), které odtud přešlo i do maďarštiny (ve spojení *szolga-györ* a ve významu *serviens castris*, tj. služebně-vojenského doprovodu župana)¹¹⁴. Mimo pozornost nelze ponechat ani Bulharskou instituci *hoi threptoi anthrópoi*, k nimž náleželi všichni členové družiny, chánem chránění, jemu sloužící a věrní. Jinak se píše o vybraných Bulharech (*hoi Bulgaroi epilektoi*), jejichž počet se k r. 811, kdy bránili chánovu residenci Plisku, udává dvanácti tisíci¹¹⁵. Družinami se v Bulharsku rozuměly vojenské oddíly, jejichž příslušníci měli v řeckých pramenech označení *stratiótés* a vlastnili soukromý pozemkový majetek.

Nemůžeme být na pochybách, že *čedb*, k níž v širším smyslu náleželi jednak velmoži, jednak ostatní privilegovaní, tvořila jádro vojenských sil Moravy. *Moži čestnyji čedi* včetně kmetů, starejšin a dále i *slugi, otroci* představovali zřejmě privilegované vrstvy různého původu, činné ve výkonném aparátu státu, které byly odměňovány nejprve věcmi a lidmi z kořisti, pak z tributů a posléze propůjčováním částí inkasa tributů a výnosů a později podmíněnou držbou pozemků a lidí. Všichni měli právo nosit *cingula militaria*, tj. vojenské opasky. Takový opasek se připomíná r. 852 u Albgise, který uprchl na Moravu (Iudicium Mogunt., MMFH IV, 34 - 5.) a u Moravanů jsou opasky dosvědčeny archeologickými nálezy zbytků pásů s přezkami a zdobenými nákončími. Pro srovnání lze uvést, že v Íránu povoloval nošení vojenského opasku a prstenu jako odznaku panovník. Pro *čedb* nechybí proto ani označení *militēs* (*Rastic cum militibus* — Ann. Fuld. ad 870) nebo *voi* (*Svetopolkъ съ voi svoimi* — PMX), aniž se blíže určuje jejich sociální postavení, i když by ze srovnání mezi Knihou o rodu a utrpení kn. Václava a legendy

¹¹³ Z Moravy (na sever od Olomouce) lze uvést i osobní jméno Otrok náležející r. 1203 (fals. 13. stol.) lovcímu moravského markrabího. Euch. Sim. (16a) rozlišuje mezi termíny *otrokъ a rabъ* (tj. v dnešním významu otrok).

¹¹⁴ Srov. V. Sedlák 1967, s. 155 - 185.

¹¹⁵ M. Andreev, D. Angelov 1959, s. 72 a n., 83.

Gumpoldovy vyplynulo pro *militēs* ztotožnění s *bolery*. Přitom ovšem termíny *miles*, *voīns* a *stratiōtes* byly ekvivalentní. *Čedь* se ovšem odlišovala od vojska, mj. i tím, že se doplňovala, zatímco vojsko se sbíralo. Vojsko (*palkъ*, *exercitus*, *copiae*) Moravanů se v pramenech připomínalo mnohokrát. Tvořily je v první řadě oddíly jízdní. Připomíná se např. oddíl o 644 koních (Ann Fuld. ad 871). Zdá se dosti pravděpodobným, že jízdní bojovník byl označován termínem *vitędzь* (chorv. vitez), jak naznačuje zpráva ze slovanského Polabí, kde se ještě ve 12. století připomínali bojovníci sloužící na koních (*in equis servientes*, *id est withasii*, kteří byli společensky umístěni mezi župany na jedné a lity-smurdy na druhé straně, Cod. dipl. Sax. reg. I, č. 446). Termín patrně souvisí s írán. *vitah*, *vitachš*, *bidhakš*, majícím význam vůdce kavalerie. Oddíly byly patrně — jak lze soudit podle analogie staré Rusi (*vydaj*, *knjazь*, *oružije i konej*, Pov. vrem. let k 1068) — vyzbrojovány panovníkem, největším vlastníkem stád koní, jak uvádí Ibn Rusta (MMFH III, 347). V této souvislosti by nebylo neúspěšným zamyslet se nad institucí tzv. kobyliho pole a toponym Kol y'í, Kobylnice apod.¹¹⁶ Další částí vojska bylo vojsko pěší představované většinou svobodnými prostými lidmi, nezřídká však sloužícími jako jízdní s vlastními koňmi. Vojsko mělo své *speculatores* (882) a někdy dosahovalo značných počtů (*magnus exercitus*), jak vyplývá z líčení, podle něhož na jednom místě v Panonii táhlo od svítání do soumraku a bylo sebráno ze všech krajů Slovanů — *ex omni parte Sclavorum* (884). Na svých taženích pronikali Moravané až k řece Inn (861), na jih od Dunaje ve Východní maree (855, 861, 882), do Panonie až k Drávě (861, 882 - 4, 892), do Potisí (882 - 3), do Povislí, Poodří a Polabí. O vojsku (*exercitus*) Rostislavově se píše r. 869, Moravanů a Slavomirově r. 871, Sventoplukově (*magnus exercitus*) r. 871, dalšího roku se vzpomíná *exercitus copiosus* a boj moravských žen. Moravské vojsko pomáhala markrabímu Aribovi v l. 882 - 4, Isanrikovi r. 899 a za Mojmíra II. připodobnili Moravané své oddíly vzhledu Maďarů a společně bojovali proti Bavorům (MMFH III, 243). Podle propočtů čítalo vojsko Moravanů asi 14 - 24 tisíc bojovníků, z toho 5 - 9 tisíc jízdních, Sventoplukova vojska z území celé Velké Moravy mohla čítat asi 50 tisíc lidí, z toho 8 - 15 tisíc jízdních¹¹⁷. Vojsko mělo svou útočnou taktiku a strategii, opírající obranu o města opevněná pevnými hradbami — *munitio* (855), *ineffabilis Rastizi munitio*, *omnibus antiquissimis dissimile* (869), *civitates et castella* (870), *civitas munitissima* (872) — (Ann. Fuld. ad 855, 869, 870, Xanten. ad 872). Vojsko bylo vyzbrojeno kopími, luky, štíty, sekerami a meči, o vozech a dobývacích strojích, kterými disponovali už Slované koncem 6. století na Balkáně, zprávy nehovoří. Vojenské oddíly byly i nájemné, jak ukazuje případ Vichingovy německé družiny v Nitře (BK, k. XIII/41), nebo účast českých oddílů sloužících za žold Srbům. (Ann Fuld. ad 869). Z vojenských hodností známe označení *vojevoda* (Srov. rum. voievod, maď. vajda), kterým byl kromě jiných

¹¹⁶ V. Vaneček 1949, s. 75.

¹¹⁷ P. Choc 1967, s. 57 - 58.

také např. comes Gundakar (869), dále označení *načelbnij* nebo *voždě* (ŽK X)¹¹⁸. Funkci vojevody nalézáme také v ruském prostředí kde *vojevoda* zaujímal první místo po knížeti; podobné postavení zaujímal *spaspet* v Gruzii. Velcí postavení měli ovšem také *župané* a *kmeti-sotníci*; padesátičlenný oddíl připomínají v Bulharsku koncem 9. století Divy sv. Georgia¹¹⁹. Při dělení kořisti připadlo vojsku 5/6 a zbytek panovníkovi (ZSL, čl. 3: O poloně).

* * *

Morava se nám na základě podaneho rozboru pramenů týkajících se struktury moravského státu sledované podle jednotlivých historických fenoménů a jejich funkce představuje ve druhé polovině 9. století jako relativně stabilní útvar, mající všechny podstatné znaky státu, i když někdy v poměrně méně rozvinutých formách. Základy ke státnímu vývoji byly na Moravě kladeny ve slovanském období už v 6. a dále v 7./8. století, kdy vrcholil asimilační proces syntézy slovanských etnik se slavizovanými východními prvky (iránoídními a turkutoídními) a dále s podunajskými římskými — byzantskými i germánskými prvky, což vše přispělo k formování charakteru moravského státu. Z analýzy vyplývá, že centrální vládní organizace se na Moravě soustřeďovala na panovníkově dvoře a kolem něho se vytvářela soustava správních oblastí-žup. Existoval specializovaný aparát, i když ještě ne tak specifikovaný jako v pozdějších dobách, existoval fiskální systém spojený s organizací vlády a svrchovanosti, k níž náležela také soudní příslušnost, vše ve formách typických pro tuto fázi vývoje, ačkoliv jejich analogie lze nalézt uplatněné v jiných podobách ještě i v pozdějších stoletích a na různých místech.

Další etapou rané středověké moravské monarchie bylo vytvoření rozlehlé říše, pro níž lze nalézt období např. v prostředí bulharském nebo ruském. Z vnitřních společensko-ekonomických potřeb savace požadavků na zabezpečení funkce vládních složek a státu, za tohoto vývoje brzy nedostačujícímu přísunu domácích nadhodnot, počalo docházet k expanzím organizovaným vládnoucími složkami moravské společnosti za účelem získání kořisti nebo tributů a k ovládnutí sousedních zemí, směřujícímu k usurpaci tamnějšího pozemkového vlastnictví a posléze k zapojení a včlenění těchto vojensky ovládnutých zemí do moravského státního útvaru. Srovnáme-li po této stránce některé slovanské státní útvary, vyplývá, že např. Velká Morava ba ani česká říše o sto let později nepokročily dále než k systému tributárnosti, závislosti domácích knížat ovládnutých zemí, k případnému obsazení zemí vlastními posádkami a dosazení vlastních knížat — místodržitelů, tj. nedošlo k dokonané usurpaci pozemkového vlastnictví a nastolení vlastních řádů v ovládnutých zemích, i když vojenské obsazení už k tomu prvním krokem bylo. Naproti tomu tato rozhodující fáze byla od druhé poloviny 10. století

¹¹⁸ *Slovník jazyka staroslověnského*, t. I, s. 207.

¹¹⁹ I. Snegarov 1954 - 1955, s. 225 - 228.

uskutečňována na Rusi, která se tak přetvářela z říše ve složitou státní soustavu.

Stanovit místo etatizace Moravy nejen v prostředí a vývoji jiných slovanských státních útvarů, ale zejména v obecném vývoji státu může zřejmě mnohem lépe osvětlit opět jen širší komparace. Zejména jsou zde instruktivní výsledky bádání v oblasti slovanských státních útvarů. Významně obohatily naše znalosti této problematiky výzkumy v oblasti Karantánie, které ukazují, že útvar karantánských panovníků je nutno pokládat za raněstředověký stát¹²⁰. Koncem I. poloviny 9. století šlo již zřejmě o zkrystalizovaný stát s organizovaným centrem na panovnickém dvoře a s vybudovaným správním a fiskálním systémem. Většina obyvatelstva však v Chorvatsku ještě v 9. století nepřešla do soukromého individuálního vlastnictví velkých pozemkových vlastníků a na většinu země měl výhradní dispoziční a svrchovné vlastnické právo panovník¹²¹. U sousedního Srbska se dovršení procesu vznikání státu klade často až do 11. století¹²², zdá se však, že zde má svou váhu hledisko velkého pozdněstředověkého Srbska, zatímco ve skutečnosti byly státními organismy nepochybně nejen už knížectví Vlastimira a jeho synů, ale i útvar, jemuž vládl Vyšeslav. Státní charakter měly také menší útvary v Zachlumu a Trebinji, Neretvanů (Maronie) a v Duklje¹²³.

S vybudovanou státní organizací se v 9. století setkáváme také v Bulharsku, kde bude ještě pro 8. století potřebí odděleně hodnotit útvary moesijských Slovanů a turkutských Bulharů a svazek mezi obojími, představující soustátí či říši v čele s hegemonií Bulhary. Slované v Moesii měli již od 6./7. stol. předpoklady pro vytvoření státu¹²⁴, avšak státní útvar se projevil až za byzantsko-bulharské smlouvy r. 681¹²⁵. V něm vztah Turkutobulharů k útvarům Slovanů lze charakterizovat exarchicky placeným tributem¹²⁶. Šlo tedy o útvar, který lze skutečně spíše označit za říši. Teprve od konce 8. století se turkuto-bulharští chánové pokoušeli měnit na sebe závislé slovanské útvary v provincie, jak se to potom výrazně projevuje v první třetině 9. století. Avšak teprve po reakci boliarů na christianizaci a po jejím potlačení, jehož důsledkem bylo rozhodné prolnutí slovanské aristokracie do státního protobulharského aparátu, došlo k vytvoření slovanského bulharského státu¹²⁷, který potom jako konsolidovaný stát vystupuje dále v historii¹²⁸.

Jmenované státní útvary měly společný jmenovatel v tom, že vznikly

¹²⁰ B. Grafenauer 1952; 1963, s. 19 - 30; H. Łowmiański 1970, s. 230 - 263.

¹²¹ P. Šišić 1925; Dj. Čulić 1957, s. 61 - 68; N. Klaić 1971.

¹²² I. Bozić 1968, s. 133 - 147.

¹²³ D. Janković 1957, s. 92; L. E. Havlík 1974, s. 25 - 27.

¹²⁴ M. Andreev, D. Angelov 1959, s. 86; M. I. Vojnov 1962, s. 287 a n.; W. Swoboda 1962; V. Těpkova-Zaimova 1973, s. 43 - 54.

¹²⁵ M. Andreev, D. Angelov 1959, s. 91; I. Dujčev 1968, s. 215 - 224.

¹²⁶ H. Łowmiański 1970, s. 277 - 298.

¹²⁷ L. E. Havlík 1974, s. 27 - 29.

¹²⁸ D. Angelov 1972; I. Dujčev 1972.

na území bývalých římských provincií, resp. na území byzantském, což mělo nesporný vliv na jejich formování, diferencovaném ovšem podle specifických podmínek jednak severozápadní části Balkánu, jednak jeho středu a východu, kde se situace komplikovala navíc asimilací s turkuskými Bulhary.

Proces vytváření velkého středověkého státu z menšího státního jádra jedné národnosti a pod její nomenklativní hegemonií, je ovšem možno pozorovat i jinde. S obdobným vývojem se lze setkat také na území Čech v době Boleslavů a ještě v první polovině 11. století a také u Polanů za Měška I. a zejména za Boleslava Chrabrého. Značně instruktivní se jeví po všech stránkách z hlediska obecné slovanské etatizace poměrně málo uváděný etatizační proces u Slovanů východní Evropy, v západní historiografii ne vždy uváženě a někdy tendenčně propojovaný s obvykle přeceňovaným podílem Chazarů nebo jiných turkuských etnik¹²⁹, což ovšem vyvolalo kritikou odezvu většiny badatelů¹³⁰.

Etatizační proces probíhal ve východoslovanském prostředí souběžně v několika centrech a formujících se státních útvech, mezi nimiž se jmenují vedle vlastní kyjevské Rusi Severé, dále Drevljané, Dregoviči, Kriviči, Dulebi, Uliči, Tiverci, Radimiči, z nichž každý měl vlastní vládní a mocenský aparát, zvyky a zákony¹³¹. Nejintenzivnější etatizační proces se projevoval v oblasti kyjevských Rusů a Severů, dalším ohniskem a centrem státotvorného úsilí byl od 9. století Novgorod¹³². První etapy vývoje ruského státu zahrnovaly období do počátku 10. století a kulminace rozvoje rané ruské monarchie spadá do doby Vladimíra a Jaroslava. Byla-li první etapa ruského státu spojena s přinucováním sousedních zemí a útvarů k poplatnosti, další navazující na mocenský růst Kyjeva byla spjata s vkládáním ruských posádek a posléze se zajišťováním nabytého patrimoniálního vlastnictví kyjevské děličné a theokraticky vládnoucí dynastie; v podstatě šlo o zapojování těchto zemí do systému hegemonního ruského státu, do jehož rámce se dostávala postupně i další neslovanská vasalská knížectví v jeho dosahu¹³³. Vznikla rozlehlá říše, kterou do 11. století již prorostl kyjevský ruský státní systém. Jeho struktura a členitost — veliký knjaz s ostatními knížaty a rodovou a služebnou aristokracií (boljary), hodnostáři a členy velké a malé družiny, vojsko, knížecí soudy a daňový endarchický systém, nastolovaný postupně v připojených zemích místo exarchického, věrnost příslušníků vládnoucích složek k panovníkovi¹³⁴ — to vše výrazně charakterizuje státní formy staré Rusi¹³⁵.

¹²⁹ Srov. Y. Brutzkus 1944, s. 108 - 124; F. I. Kaplan 1954, s. 1 - 10; I. Boba 1967.

¹³⁰ Kriticky k problematice Varjagů K. R. Schmidt 1970, s. 7 - 20; H. Ch. Sørensen 1968; I. P. Šaskol'skij 1970, s. 21 - 38; V. T. Pašuto 1974, s. 103 - 110.

¹³¹ Jak na tuto okolnost upozornil V. T. Pašuto 1965a, s. 83 - 85; 1968, s. 241 - 248.

¹³² I. P. Šaskol'skij 1972, s. 65 a n.

¹³³ V. T. Pašuto 1965a, s. 77 - 127; 1965, s. 11 - 76.

¹³⁴ A. V. Solovjev, 1972, s. 249 - 268; 1968a.

¹³⁵ V. T. Pašuto 1965, s. 73; L. E. Havlík 1974, s. 32 - 37.

Závěrem našeho rozboru etatizačního procesu na Moravě v 9. století a studia pojetí problematiky geneze státnosti¹³⁶ v souvislosti s genezí feudalismu se ukazuje, že z velké části jsou dnes už překonány obě extrémní tendence vycházet pouze jednak z vlastního domácího samovývoje, jednak vysvětlovat vývoj určité společnosti daného teritoria výhradně přenesením nových rádců z vnějšku. I když nadále zůstává nesporným, že vlastní domácí prostředí tvořilo základ ekonomicko-společenského vývoje, nelze podceňovat avšak ani přeceňovat jeho vazby, souvislosti a vzájemné funkční působení s jeho přímým i vzdáleným sousedstvím a úlohu tradic. Buržoazní historiografie nezdůrazňovala v těchto vztazích jen projevy antagonismů nebo jim podkládala tendenčně zkreslené výklady symbióz a pronikání neslovanských prvků do vývoje slovanské společnosti a zřízení, aniž se připomínalo také působení opačné. Dálo se to zejména při hodnocení vztahů slovansko-germánských a slovansko-turkutských, kde byla zvláště zdůrazňována aktivity právě složek druhých, přičemž společenské prvky vývoje východního charakteru byly posuzovány periorativně spíše jako degradační. Tato stanoviska a pojetí buržoazní historiografie byla sice marxistickou historiografií zásadně odmítnuta, na druhé straně to však vedlo jednak k novému hodnocení germánsko-slovanských kontaktů často v souvislosti s vojensko-politickým tlakem z germánských území, jednak téměř k ignorování kontaktů slovansko-východních (zejména slovansko-iránských a zčásti turkutských). Slovanské státní útvary měly zřejmý (raně) feudální charakter, jehož typické rysy osvětluje souběžné bádání v oblasti revolučních přeměn mezi společenskými formacemi a vznikání třídní feudální společnosti, jež se vyvíjela v Evropě ve dvou hlavních typech, tj. západoevropského tzv. klasického feudalismu a typu, který se v marxistické historiografii označuje jako východní¹³⁷. Ukazuje se, že slovanské státy, které v prvních fázích třídní společnosti reprezentují nejen Rus, Chorvatsko a Morava, ale i další, vznikaly a vyvíjely se z počátku na prvcích feudálních vztahů tzv. východních. Ve skutečnosti šlo však o obecně rozšířené stadium počáteční či raně feudálního, jejíž formy přetrvaly na Východě staletí a proto dostaly toto označení. Velmi brzy se však u nich počaly vytvářet a rozvíjet prvky analogické západoevropskému typu, které pak během další doby nabývaly převahy např. v Čechách, Polsku.

¹³⁶ Zatímco V. Vaněček (1964, s. 33 - 57) pokládá Moravu za raněfeudální stát, V. Procházka (1963a, s. 775 - 793; 1972, s. 11 - 48) se víceméně v souvislosti a polabsko-pobaltskou problematikou domníval, že šlo o předfeudální společnost a feudální prvky státu. Z. Fiala (1966, s. 58) pochyboval o feudálním charakteru moravského státu a F. Graus (1966, s. 218 - 219), který Moravu jednostranně srovnával jen s východofranskou říší, považoval ji za transitní státní útvar mezi primitivními útvary a vyspělými státy pozdějšího středověku. H. Łowmiański (1970, s. 299 - 394) spatřuje v Moravě raněfeudální stát.

¹³⁷ K východní formě státu K. Marx 1968, s. 291 - 298, 301 - 305; 1956, t. I, s. 359 - 360, 394, 541 - 543; 1953, s. 375 - 413. Dále srov. V. N. Gabašvili 1963, s. 191 - 217; V. N. Nikiforov 1975, s. 259 - 278; L. E. Havlík 1980.

Bulharsko i další země. Skutečnost, že slovanské státní útvary zejména centrální zóny se na jedné straně vyvíjely za kontaktů s římsko(byzantsko)-černomořským a zakavkazsko-iránským prostředím a na druhé straně za kontaktů s římsko(italsko)-germánským prostředím, nepochybně se projevila v jejich vládní struktuře a organizaci, v jejich státní formě, která nemohla být zcela identická ani s formami západoevropskými, avšak zcela ani s východními, i když z jejich základů vznikala. Tak jako Byzanc představuje spíše než smíšený mezityp vlastní specifickou variantu formy raně feudální společnosti a státu, obdobně je tomu podle některých názorů také s prostředím slovanským, kde se poukazuje právě na „moravský model raně feudální slovanské společnosti a státu“¹³⁸.

Ze syntézy slovanských, východních a římsko-byzantských prvků společensko-státního vývoje se tak vyvinul určitý typ státního útvaru, jehož některé prvky nalézáme v oblastech východních (např. iránské) a dále ve sféře byzantské a do určité míry též východofranské, mající ostatně obdobné vazby k římskému prostředí jako Morava. Moravský státní útvar dosáhl už zřejmě první, starší a jednodušší fáze raně feudální slovanské státnosti podobně jako Chorvatsko 9. nebo Kyjevská Rus 10. století. V 11. století se už část slovanských státních útvarů dostávala do druhé, mladší ale pokročilejší fáze raněho feudalismu. Týká se to jak Chorvatska a Rusi, tak Čech, Polska a Uher. V této souvislosti nelze přehlédnout domněnku, že jmenované tři středoevropské státy vyrůstaly v základních hospodářsko-společenských a vládních principech z modelu, vytvořeném již na Moravě¹³⁹ v první fázi raněho feudalismu. Pravděpodobnost takového názoru posiluje historická skutečnost, že Velká Morava jednak kdysi rozšířila své panství na území Slezska, Vislanů, Čech a značné části pozdějších Uher (části Potíší a Panonie), a že jednak zase polský stát ovládl dočasně Moravu, uherský stát opanoval východní oblasti Velké Moravy včetně její součásti — dnešního Slovenska a Čechy natrvalo obsadily koncem I. třetiny 11. století její jádro — Moravu¹⁴⁰.

¹³⁸ H. Łowmiański 1970, s. 376 - 380.

¹³⁹ Srov. H. Łowmiański 1968.

¹⁴⁰ L. E. Havlík 1980b.

Zkratky: Ann. Altah. mai. — Annales Altahenses maiores; Ann. Bertin. — Annales Bertiniani; Ann. Fuld. — Annales Fuldenses; Ann. Gradic. — Ann. Gradicensis; Ann. Hildesh. — Ann. Hildesheimenses; An. Quedlin. — Annales Quedlingburgenses; Ann. reg. Franc. — Annales regni Francorum; Ann. Weissemb. — Annales Weissemburgenses; Ann. Xant. — Annales Xantenses; Ann. Saxo — Annalista Saxo; CDH — Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae; Conv. Bag. et Car. — Conversio Bagoariorum et Carantanorum; Cosmae Chron. Boem. — Cosmae Chronica Boemorum; Diff. sole — Diffundente sole; Pseudo-Fredæg. Chron. — Pseudo-Fredegarii Chronicon; Granum cat. praes. Mor. — Granum cathalogi praesulum Moraviae; Gumpold. leg. — Gumpold, Passio s. Wenceslai; Herimanni Chron. — Herimanni Augiensis Chronicon; Hist. ep. Patav. — Historia episcoporum Pataviensium et ducum; Bavariae — Historia Laureacensis; Chron. univ. — Ekkehardi Chronicon universale; Ibn Rusta — Ibn Rusta, Kitabu l-a'láki n-naffisáti; Kniha o rodu a utrpení sv. Václava — II. staroslověn. legenda; MMFH — Mag-

nae Moraviae fontes historici; Notae — Notae de episcopis Pataviensibus; Prol. žit Konst. i Mef. — Paměť ...Konstandina naricajemaago Kirila filosofa i brata jeho Mefodija...; Regin. Chron. — Reginonis Chronicon; I. Skylitzes, Hist. comp. — J. Skylitzes-G. Kedrenos, Historiarum compendium; Slovo pochval. — Slovo pochvalno na paměť ...blaženomu Kyrilu i archiepiskopu panonьsku Mefodiju; Theofylaktos (BK) — Bios kai politeia kai homologia te kai merike thaumatón tu en hagiois patros hémón Klémentos, episkopu Bulgarón...; Thietm. Chron. — Thietmari Merseburgensi episcopi Chronicon; Vladykam zemle — Vladykam zemle bozie slovo velitě; Widukindi Res gest. Sax. — Widukindi Res gestae Saxoniae; ZSL — Zakoně sudьny i ljudьmь; ZSO — Zapovědi svetyichъ oтьcъ; ŽK — Žitie i žiznь, i podvizi, iže vь svetyechъ oтьca našego Konstantina filosofa; ŽM — Paměť i žitije oтьca našeho i učitele Mefodije, archiepiskopa moravьska; ŽN — Žitije Nauma; ŽV — Žitije Večeslava.

BIBLIOGRAFIE

- Altheim F. 1959, *Geschichte der Hunnen*, Berlin.
- Andreev M., Angelov D. 1959, *Istorija na bǎlgarskata dǎržava i pravo*, Sofija.
- Angelov D. 1972, *Obrazuvane na bǎlgarskata narodnost*, Sofija.
- Avenarius A. 1968, *K otázke polohy a vzniku Sámovej riše*, Historické štúdie 13.
- 1974, *Die Awaren in Europa*, Amsterdam-Bratislava.
- 1974a, *Zur Problematik der awarisch-slawischen Beziehungen an der unteren Donau im 6. - 7. Jahrh.*, Studia Historica Slovaca 7.
- Bardach J. 1965, *Historia państwa i prawa Polski*, t. I, 3°, Warszawa.
- Bartmuss H. - J. 1962, *Ursachen und Triebkräfte im Entstehungsprozess des frühfeudalen deutschen Staates*, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 10.
- Beiträge* 1974, *Beiträge zur Entstehung des Staates*, Berlin.
- Benda K. 1963, *Stříbrný terč se sokolníkem ze Starého Města u Uherského Hradiště*, Památky Archeologické 54.
- 1973, *Mikulčický orans*, Památky Archeologické 64.
- Beševliev V. 1963, *Die protobulgarischen Inschriften*, Berlin.
- Bialeková D. 1975, *Pobedim — slovanské hradisko a sídlisko z 9. storočia*, Nitra.
- Bílková L., Fiala Z., Karbulová M. 1967, *Altmährische Terminologie in den zeitgenössischen lateinischen Quellen und ihre Bedeutung*, Byzantinoslavica 28.
- Bloch M. 1939 - 1940, *La société féodale*, t. I - II, Paris.
- Boba I. 1967, *Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the 9th Century*, The Hague-Wiesbaden.
- Bosl K. 1954, *Staat, Gesellschaft, Wirtschaft im deutschen Mittelalter v: Handbuch der deutschen Geschichte*, t. I, Stuttgart.
- 1964, *Frühformen der Gesellschaft im mittelalterlichen Europa*, München-Wien.
- Boutruche R. 1959, *Seigneurie et féodalité*, Paris.
- Božić I. 1968, *La formation de l'Etat Serbe*, v: *L'Europe* 1968.
- Brandl V. 1876, *Glossarium illustrans bohemico-moraviae fontes*, Brünn.
- Brunner O. 1943, *Land und Herrschaft*, Brno-Wien.
- 1958, *Feudalismus — ein Beitrag zur Begriffsgeschichte*, Abhandl. d. Akademie der Wissenschaften, N. F. Geistes u. Sozialwissenschaft. Kl. 10, Mainz.
- Brutskus Y. 1944, *The Khazar Origin of Ancient Kiev*, The Slavonic and East European Review 23.
- Büttner R. 1955, *Die Supane der österreichischen Donauländer*, Archaeologia Austriaca 17.
- du Cange C. 1943, *Glossarium ad script. mediae et infimae graecitatis* I, Lyon 1688, reed. Paris.
- Chaloupecký V. 1923, *Stare Slovensko*, Bratislava.
- Choc P. 1967, *S mečem a štítem*, Praha.

- Chropovský B. 1971, *Vývoj a stav archeologického výskumu doby veľkomoravskej*, Slovenská archeológia 19.
- Columbeanu S. 1973, *Onezate și voievodate romanești*, București.
- Coulborn R. 1956, *Feudalism in History*, Princeton.
- Čerepnin L. V. 1972, *Rus' — spornyje voprosy istorii zemel'noj sobstvennosti*, v: Čerepnin L. V., Pašuto V. T., Novosel'cev A. P. ad. 1972.
- , Pašuto V. T. 1965, *Drevnerusskoje gosudarstvo i jeho meždunarodnoje značenie*, Moskva.
- , —, Novosel'cev A. P. 1972, *Puti razvitiija feodalizma*, Moskva.
- Černilovskij Z. M. 1959, *Voznikovenije rannefeodalnogo gosudarstva u pribaltijskich slavjan*, Moskva.
- Červinka I. L. 1928, *Slované na Moravě a říše veľkomoravská*, Brno.
- Čulić Dj. 1957, *Državnopravni karakter Hrvatske za domaće dinastije*, Zbornik prav. fak. 7.
- Dekan J. 1961, *Devín a Vel'ka Morava*, Příroda a společnost' 10.
- Denkstein V. 1961, *K ikonografii mikulčického nákonci*, Památky archeologické 52.
- Dostál B. 1975, *Břeclav-Pohansko IV., veľkomoravský veľmožský dvorec*, Brno.
- Dragomir S., Belu I., 1966, *Vcivozi, cnezi și crainici la romanii din Muntii Apusenă și din regiunea Bihorului în evul mediu*, Acta Musei Napocensis 3.
- Drevnejšije gosudarstva* 1976, *Drevnejšije gosudarstva na territorii SSSR*, Moskva.
- Drevnerusskije knjažestva* 1975, *Drevnerusskije knjažestva X - XII vv.*, Moskva.
- Dujčev I. 1955, *Les bojars dits interieurs et exterieurs de la Bulgarie medievale*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 3.
- 1968, *La formation de l'état bulgare et de la nation bulgare*, v: *L'Europe* 1968.
- 1972, *Bălgarsko srednovekovije*, Sofia.
- Dvornik F. 1949, *The Making of Central and Eastern Europe*, London.
- Engels F. 1967, *Původ rodiny, soukromného vlastnictví a státu* v: Marx K., Engels F., *Spisy*, t. 21, Praha.
- Fiala Z. 1966, *Hlavní problémy politických a kulturních dějin českých v 9. a 10. století podle dnešních znalostí*, Československý časopis historický 14.
- , Habovštiak A., Štáfanovičová T. 1975, *Opevnene sídliska z 10. - 13. storočia na Slovensku*, Archeologické rozhledy 17.
- Frojanov I. Ja. 1974, 1980, *Kijevskaja Rus'*, Leningrad.
- Gabašvili V. N. 1963, *Problemy genezisa vostočnogo feodalizma*, v: *Voprosy istorii Blizhnego Vostoka*, Tbilisi.
- Ganshoff F. 1947, *Qu'est-ce que la féodalité?* Bruxelles.
- 1961, něm., Darmstadt.
- Gieysztor A. 1954, *Geneza państwa polskiego w świetle nowszych badań*, Kwartalnik historyczny 61.
- Gračev V. P. 1972, *Serbskaja gosudarstvennost'*, Moskva.
- Grafenauer B. 1950, *Novejša literatura o Samu i njeni problemi*, Zgodovinski časopis 4.
- 1952, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, Ljubljana.
- 1960, *Hrvati, I. Ime*, v: *Enciklopedia Jugoslavije* 4.
- 1963, *Razvoj in struktura države karantanskih Slovanov od VII do IX stoletja*, Jugoslovenski istorijski časopis 2.
- Graus F. 1960, *Rex — dux Moraviae*, Sborník prací filozofské fakulty Brněnské University 9, E 7.
- 1965, *Raněstředověké družiny a jejich význam při vzniku států ve střední Evropě*, Československý časopis historický 13.
- 1966, *L'Empire de Grande Moravie, sa situation dans l'Europe de l'époque et sa structure intérieure* v: *Das Grossmährische Reich*, Praha.
- Grekov B. D. 1946, *Krest'jane na Rusi s drevnejšich vremen do XVII veka*, Moskva.

- Grekov B. D. 1964a, *Opyt izučeniija obščestvennych otnošenij v Police XV - XVII vv.* Moskva.
- 1948, *Vinodolskij statut ob obščestvennom i političeskom stroje Vinodola*, Moskva-Leningrad.
- 1953, *Kyjevská Rus*, Praha.
- Gruden J. 1916, *Slovenski župani v pretoklosti*, Ljubljana.
- Havlík L. E. 1956, *Znojenské hradiště sv. Hypolita*, Brno.
- 1959, *Moravané v údajích franco-bavorského Descriptia*, Historický časopis 7.
- 1960, *Velkomoravská říše v době posledních let vlády krále Svatopluka*, Slovanské štúdie 3.
- 1964, *Slované ve Východní Marce ve 9. - 11. století*, Slavia Antiqua 11.
- 1966, *Gens Maravorum v: Stražnice 1946 - 1965*, Brno.
- 1970, *Počátky státního života balkánských Slovanů*, Slovanský přehled 56.
- 1971, *Pravlast a jednota Slovanů — představy a historie*, Slovanský přehled 57.
- 1971a, *K otázkám nomenklatury pramenů o Velké Moravě*, Časopis Matice Moravské 90.
- 1974, *První slovanské státy. K charakteru vládních struktur a počátkům státních formací*, Slovanske historické studie 10.
- 1974a, *Slovanska „barbarska“ království 6. století na území Rumunska*, Slovanský přehled 60.
- 1976, *Moravskaja ravnost' v epochu rannogo feodalizma v: Voprosy etnogeneza i etničeskoj istorii slavjan i vostočnych romancev*. Moskva.
- 1978, *Morava v 9. - 10. století*, Praha.
- 1978a, *Etnogenez slavjan — istoričeskij proces* (Simpozium „Etnogenez slavjan“, Kiev).
- 1979, *Geneze feudalismu a Slované*, Slovanský přehled 65.
- 1980, *The Charakter of the Early Society of Slavic States*, v: *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave*, t. 2, Bratislava.
- 1980a, *Nové pohledy na genezi státu ve slovanském prostředí*, Sborník prací filosofské fakulty University J. E. Purkyně v Brně, C27.
- 1980b, *Mähren und die gesellschaftlich-wirtschaftlichen Grundlagen der frühfeudalen Staaten Mitteleuropas*, (IV. mezdunar. kongres na slavjan. archeologija, Sofija).
- Hejnosz W. 1976, *O dziesiątkach, czyli dziesiątnikach (decimii) i o setnikach (centuriones) Polski wczesnośredniowiecznej jako ministeriałach wojskowych*. Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych 37.
- Hellmann M. 1954, *Grundfragen slawischer Verfassungsgeschichte des frühen Mittelalters*, Jahrbuch f. Geschichte Osteuropas 2.
- 1958, *Herrschaftliche und genossenschaftliche Elemente in der mittelalterlichen Verfassungsgeschichte der Slawen*. Zeitschrift f. Ostforschung 7.
- Herrmann J. 1970, *Die Slawen in Deutschland*, Berlin.
- Hintze O. 1929, *Wesen und Verbreitung des Feudalismus*, Leipzig.
- Holban M. 1965, *Variations historiques sur le probleme des cnezes de Transylvania*, Revue Roumaine d'Histoire 4.
- Hoyt R. S. 1961, *Feudal Institutions*, New York.
- Hrubý V. 1965, *Staré Město — velkomoravský Velehrad*, Praha.
- 1972, *Antiqua civitas — Veligrad*, Monumentorum Tutela 8.
- , Marešová K. 1975, *Uherské Hradiště - Sady, středisko velkomoravské kultury a moci*, Brno.
- Istorija gosudarstva* 1972, *Istorija gosudarstva i prava SSSR*, Moskva.
- Istorija na Bǎlgarija* 1961, *Istorija na Bǎlgarija*, t. I, Sofija.
- Istoriografija* 1977, *Istoriografija stran Vostoka*, Moskva.
- Janković D. 1957, *Istorija države i prava feudalne Srbije*, Beograd.
- Jireček H. 1880, *Svod zákonů slovanských*, Praha.
- (Radonić J.) 1952, *Istorija Srba*, t.I, Beograd.
- Kalousek F. 1955, *Velkomoravské hradisko ve Znojme-Hradišti na Moravě*, Sborník prací filosofské fakulty Brněnské University 4, C2.

- Kalousek F. 1971, *Břeclav — Pohansko, velkomoravské pohřebiště u kostela*, Brno.
- Kaplan F. I. 1954, *The Decline of the Khazars and the Rise of the Varangians*, *The American Slavic and East European Review* 13.
- Klaić N. 1962, *Što su kmetovi Vinodolskog zakona?*, *Radovi Filozofske Fakulty*, odsjek za povijest 4.
- 1971, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb.
- Koroljuk V. D. 1970, *Osobennosti stanovlenija feodalizma i forinirovanija rannefeodalnyh slavjanskich gosudarstv v Vostočnoj, Centralnoj i Jugo-Vostočnoj Evrope*, *Sovetskoje slavjanovedenie* 1970, No 5.
- 1972, *Osnovnyje problemy formirovanija rannefeodalnoj gosudarstvennosti i narodnostej slavjan Vostočnoj i Centralnoj Evropy*, v: *Stanovlenie* 1972.
- Korsunskij A. P. 1963, *Obrazovanie rannefeodalnogo gosudarstva v Zapadnoj Evrope*, Moskva.
- Kos F. 1906, *Gradivo za zgodovinu Slovencev u srednjem vijeku*, t. II, Ljubljana.
- Kostrenčić M. 1956, *Načrt historije hrvatske države i hrvatskog prava*, Zagreb.
- Kučera M. 1966, *Desatinná a stotinná organizácia obyvateľstva v rannostredovekom Slovensku*, *Historické štúdie* 11.
- 1974, *Slovensko po páde Veľkej Moravy*, Bratislava.
- Labuda G. 1949, *Pierwsze państwo słowiańskie — Państwo Samoua*, Poznań.
- 1962, *Rozprzestrzenianie się tytułu „króla” wśród Słowian*, v: *Wieki średnie — Medium aevum*, Warszawa.
- Lenin V. I. 1958, *Stát a revoluce, Vybrané spisy*, t. II, Praha.
- Les débuts 1965, Les débuts du Moyen Age en Europe centrale. XIIe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports* t. IV, Wien.
- L'Europe 1968, L'Europe aux IXe - XIe siècle. Aux origines des états nationaux*, Varsovie.
- Lišev S. 1963, *Za genezisa na feudalizma v Bălgaria*, Sofija.
- Lowmianski H. 1953, *Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich*, Warszawa.
- 1957, *Zagadnienie roli Normanów w genezie państw słowiańskich*, Warszawa.
- 1960, *Zagadnienie niewolnictwa u Słowian we wczesnym średniowieczu*, v: *Historia Polski do połowy XV wieku*, Warszawa.
- 1963, *Początki Polski*, t. I, Warszawa.
- 1963a, *Początki Polski*, t. II, Warszawa.
- 1967, *Początki Polski*, t. III, Warszawa.
- 1968, *Rola Moraw w genezie państw słowiańskich*, v: *Pam. X. Powsz. Zjazdu Hist. pol. w Lublinie*, Ref. I., Warszawa.
- 1970, *Początki Polski*, t. IV, Warszawa.
- 1972, *Początki Polski*, t. V, Warszawa.
- 1972a, *Osnovnyje čerty pozdneplemennogo i rannegosudarstvennogo stroja slavjan* v: *Stanovlenie* 1972.
- Marx K. 1950 (1956), *Kapital*, t. I - III, Moskva; čes. *Kapital*, t. I - III, Praha.
- 1953, *Formen die der kapitalistischen Produktion vergehn (1858)*, v: *Grundriss der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin.
- 1967, XXII. ses. ke *Kritice politické Ekonomie (1863)*, v: *Rané formy civilizace*, Praha.
- 1968, *Spisy*, t. 28, Praha.
- Mayer Th. 1956, *Staatsauffassung in der Karolingerzeit*, *Mittelalterliche Studien* I/2, Lindau-Konstanz.
- 1956a, *Staatsauffassung in der Karolingerzeit*, *Historische Zeitschrift* 173.
- 1959, *Geschichtliche Grundlagen der deutschen Verfassung*, *Mittelalterliche Studien* 2.
- Mikkola J. J. 1927, *Avarica*, *Archiv f. slawische Philologie* 41.
- Mitscha-Märheim H. 1955 - 1956, *Oberleis, Niederleis von der Urzeit zum Mittelalter*, *Jahrbuch f. Landeskunde von Niederösterreich* 32, 33.

- Mitscha-Märheim H. 1966, *Archäologisches und Historisches zur Slawensiedlung in Österreich*, Annales Instituti Slavici I/1.
- Mitteis H. 1933, *Lehnrecht und Staatsgewalt*, Weimar.
- 1955, *Der Staat des hohen Mittelalters*, Weimar.
- 1957, *Die Rechtsidee in der Geschichte*, Weimar.
- Müller-Mertens E. 1970, *Regnum Teutonicorum*, Forschungen in mittelalterliche Geschichte 15, Wien-Köln-Graz.
- Neusychin A. I. 1967, *Dofeodalnyj period kak perechodnaja stadija razvitija ot rodo-plemennogo stroja k rannefeodalnomu*, Voprosy istorii 1967, No. 1.
- Nikiforov V. N. 1975, *Vostok i vseмирnaja istorija*, Moskva.
- Novoselcev A. P. 1972, *Strany Zakavkazskogo i Sredneazijskogo rajonov*, v: Čerepnin L. V., Pašuto V. T., Novoselcev A. P. 1972.
- Novotný B. 1962, *K otázce vztahů mezi středohradištním a pozdněhradištním osídlením na území staré Moravy*, Památky archeologické 53.
- 1963, *Výzkum velkomoravského hradiště u Nejdku na lednickém ostrově*, Památky archeologické, 54.
- 1964, *K otázce osídlení Olomouckého kopce a Kláštera-Hradiško ve střední a pozdní době hradištní*, Památky archeologické 55.
- 1975, *Moravské úděly a jejich raněfeudální centra*, Archeologické rozhledy 27.
- Obščestvo 1975, *Obščestvo i gosudarstvo feodal'noj Rossii*, Moskva.
- Pašuto V. T. 1965, *Čerty političeskogo stroja drevnej Rusi*, v: Čerepnin L. V., Pašuto V. T. 1965.
- 1965a, *Osobnosti struktury drevnerusskogo gosudarstva*, v: Čerepnin L. V., Pašuto V. T. 1965.
- 1968, *Evolucija političeskogo stroja Rusi (X - XIII vv.)*, v: *L'Europe* 1968.
- 1974, *Letopisnaja tradicija o plemennych knjazenijach i varjažskij vopros*, v: *Letopisi i chroniki*, Moskva 1974.
- Pauliny E. 1965, *Západoslovanské vypóžičky v staromadarskéj lezike*, v: *O počiatkoch slovenských dějin*, Bratislava.
- Popa R. 1970, *Țara Maramureșului in veacul al XIV-lea*, București.
- Poucha P. 1970, *Avarská problematika* v: *Studia Balkanika-Bohemo-Slovaca*, t. I, Brno.
- Poulik J. 1948 - 1950, *Jižní Morava — země davných Slovanů*, Brno.
- 1955, *Nález kostela z doby Říše Velkomoravské v trati Špitálky ve Starém Městě*, Památky archeologické 46.
- 1960, *Starí Moravané budují svůj stát*, Gottwaldov.
- 1975, *Mikulčice, sídlo a pevnost knížat velkomoravských*, Praha.
- Preidel H. 1954 - 1957, *Die Anfänge der slawischen Besiedlung Böhmens und Mährens*, t. I - II, Gräfelfing.
- 1961, 1964, 1966, *Slawische Altertumskunde des östlichen Mitteleuropas im 9. und 10. Jahrhundert*, t. I - III, Gräfelfing.
- Problemy 1975, *Problemy social'no-ekonomičeskich formacij*, Moskva.
- Problemy dokapitalističeskich obščestv 1971, *Problemy dokapitalističeskich obščestv v stranach Vostoka*, Moskva.
- Procházka V. 1962, *Politické zřezení polabsko-pobaltských Slovanů v závěračném údobí rodové společnosti*, Slavia Occidentalis 22.
- 1963, *Vlastnictví půdy u polabsko-pobaltských Slovanů I, Vznik a počátky Slovanů 4*.
- 1963a, *Velkomoravská říše a vývoj politické organizace u slovanských narodů*, Právnik 102.
- 1968, *La tribu, la principauté primitive et l'état féodal chez les Slaves entre l'Elbe et la Baltique* v: *L'Europe* 1968.
- *Die Stammesverfassung der Elbslawen*, Zeitschrift f. Archäologie 3.
- 1972, *Die patriarchale Stadt als Entwicklungsstufe der ältesten politischen Organisation bei den Slaven*, Vznik a počátky Slovanů 7.

- Rané formy* 1967, *Rané formy civilizace*, Praha.
- Ratkoš P. 1970, „*Civitas Dowina*” — *slovenský Devín*, Historický časopis 18.
- Richter V. 1959, *Ranéstředověká Olomouc*, Praha-Brno.
- Rudnicki M. 1951, *Zagadnienie pobytu družyn germańskich na ziemiach polskich w czasie do VI wieku w świetle piśmiennictwa*, Przegląd Zachodni, R. VII, No. 5-6.
- Russocki S. 1972, *Rola fidelitas i beneficijum w ustroju państw słowiańskich*, v: *Z polskich studiów slawistycznych*, t. 4.
- Ruttkey A. 1975, *Ducové — velkomoravský velmožský dvorec a včasnostředověké pohrebisko*, Nitra.
- Rybakov B. A. 1938, *Delenie novorolojskoj zemli na sotni v XIII v.*, Istoričeskije zapiski 2.
- 1949, *Drevnosti Černigova*, Moskva-Leningrad.
- Sakać S. 1949, *Iranische Herkunft des kroatischen Volksnamens*, Orient. Christ. Per. 15.
- 1955, *The Iranian Origins of the Croats according to Constantine the Porphyrogennitos*, v: *The Croatian Nation and the Struggle for Freedom and Independence*, Chicago.
- Sappog G. 1942, *Grundzüge der osteuropäischen Herrschaftsbildungen im frühen Mittelalter*, Deutsche Ostforschung 1.
- Schmidt K. R. 1970, *The Varangian Problem v: Varangian Problems*, Copenhagen.
- Schütz J. 1974, *Die Reichsynode zu Regensburg (870) und Methods Verbannung nach Schwaben*, Südost-Forschungen 33.
- Sedlak V. 1967, *K otázke a porodu in štitúcie szolgygyör*, Historické štúdie 12.
- Siedlung* 1960, *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder*, Giessen.
- Sieklicki J. 1962, *Quidam Prúvina*, Slavia Occidentalis 22.
- Snegarov I. 1954-1955, *Čudo na sv. Georgi kato istoričeski izvor*, Godišnik na duhovnata akademija, t. IV (XXX).
- Solovjev A. V. 1968, *L'organisation de l'etat Russe au Xe siecle v: L'Europe* 1968.
- 1968a, *Reges et regnum Russiae au Moyen Age*, Byzantion, t. 36.
- Sørensen H. Ch. 1968, *The So-called Varangian-Russian Problem*, Scando-Slavica 14.
- Staňa Č. 1960, *Zjišťovací výzkum na slovanském hradišti v Rajhradě*, Přehled výzkumů AÚ ČSAV v Brně 1960.
- 1962, *Staroslovanské pohřebiště v Předmostí u Přerova*, Památky archeologické 53.
- 1963, *Zjišťovací výzkum na hradisku Zelená Hora u Vyškova na Moravě*, Přehled výzkumů AÚ ČSAV v Brně 1963.
- 1963a, *Slovanská hradíště v Dolních Rakousích*, Sborník Archeologického ústavu ČSAV 2.
- 1967, *K poznání vývoje velkomoravských výsinných hradíšť*, Archeologické rozhledy 19.
- 1972, *Velkomoravské hradisko Staré Zámky u Lišně*, Monumentorum Tutela 8.
- 1975, *Slavjanoarcheologičeskije izučeniye Moravii 1966-1974 gg.*, Památky archeologické 66.
- Stanovlenie* 1972, *Stanovlenie rannefeodalnych slavjanskich gosudarstv*, Kiev.
- Stephenson C. 1942, *Medieval Feudalism*, New York.
- Stenton F. 1932, *The First Century of English Feudalism (1066-1154)*, Oxford.
- Strayer J. R. 1965, *Feudalism*, Princeton.
- Swoboda W. 1962, *Povstanie państwa bułgarskiego w dolnej Mezji. Słowianie federacji czy trybutariusze Protobułgarów*, Slavia Occidentalis 22.
- Šaskol'skij I. P. 1970, *Recent Developments in the Normanists' Controversy*, v: *Varangians Problems*, Copenhagen.
- 1972, *O načalnych etapach formirovanija Drevnerusskogo gosudarstva*, v: *Stanovlenie* 1972.
- Šišić F. 1925, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnich vladara*, Zagreb.
- Štefanovičová T. 1975, *Bratislavský hrad v 9.-12. storočí*, Bratislava.
- Tăpkova-Zaimova V. 1973, *Văznikvaneto na južnoslavjanskite dŕžavi i Vizantija*, Slavjanska filologija 14.

Vaněček V. 1949, *Prvních tisíc let...*, Praha.

— 1949a, *Les „družiny“ (gardes) premières dans les débuts de l'Etat tcheque*, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 2.

— 1964, *Dějiny státu a práva v Československu*, Praha.

Vernadsky G. 1945, *Great Moravia and White Chorvatia*, *Journal of American Oriental Society* 65.

— 1952, *Ancient Russia*, New Haven.

Vojnov M. I. 1960, *Njakoi váprosi náv vrázka s obrazovaneto na balgarskata dárzava i pokrâstvaneto na balgarite*, *Izvestija na Institutu za istorija* 10.

Wasilewski T. 1965, *Wiślańska dynastia i jej zachlumskie państwo w IX-X w.*, *Pamiętnik Słowiański* 15.

Zástěrová B. 1956, *Hlavní problémy z počátku dějin slovanských národů*, *Vznik a počátky Slovanů* 1.

— 1958, *Avaři a Slované*, *Vznik a počátky Slovanů* 2.

— 1971, *Les Avars et les Slaves dans la Tactique de Maurice*, Praha.

Župančić N. 1928, *Prvi nosilci imen Srb, Hrvat, Čech in Ant*, *Etnolog* 2.

II. THE STATE OF MORAVIA AND ITS GOVERNMENTAL ORGANIZATION IN THE 9TH CENTURY

by

LUBOMÍR E. HAVLÍK (Brno)

Summary

The problem of the origin of state among the Slavs and in Moravia especially has been the matter of research for a long period. The state is characterized through the concentrated and organized social violence, through the political organization of its people. The state is manifesting itself through the public power, forced exploitation and through the territorial differentiation of the inhabitation. The state has its economical base and performs its internal and external functions. Besides the mentioned points, the inquiry is interested also in the contacts and even in the syntheses of heterogenous elements or ethnical units, perhaps. Thus we can point to the problem of the origin of the Antes, the Russians, the Bulgarians, etc. Anyway, the Moravians were also not free from the contacts and syntheses both with the Alanic, Turkic (Avar) elements, and with the Roman-Byzantine and Roman-Frankish ones.

The origin of state among the Slavs was mutually combined with the genesis of the (early) feudal society. The beginnings of the state were signalled through the existence of the concentrated governmental power as the means of the exploitation of the people inhabiting the governed territory. We can pursue the existence of the so-called „barbarian kingdoms“ of the Slavs situated northwards of the lower Danube in the 6th cent. They were quite analogous to those of the early medieval Germans. One of the Slav kingdoms existed also in Moravia in the 1st half of the 6th cent. and preceded the Kingdom of Samo, existing one century later. The kingdom was inhabited through the Slavs in the basin of the middle March and through the mixed Slav-Avar people called the Vinids, who lived in the basin of the lower March and in that of the lower Wag.

We can distinguish two main trends of the establishing of the state within the Slav area. The first one was due to the successive change of the forms of the social relations among almost the same inhabitation. The second one was connected with the occupation

of new territories through the Slav peoples. Their expansion concerned the southern parts of Central Europe and the Balkans. The rise of the State of Moravia belonged to the latter way of development. Nevertheless, the social structure of Moravia is known as late as from the 9th cent. and the information of Moravia's state organization come down from the 9th cent. alike. All sources concerning the history of Moravia were edited in „Magnae Moraviae fontes historici”, vol. I-V, Brno 1966-1977. The political history and state organization were analyzed by the author in his books: „Great Moravia and the Slavs of Central Europe” (Czech, Engl. summary), Praha 1964 and, „Moravia in the 9th and 10th Centuries” (Czech, Engl. summary), Praha 1978. For the chronology of political events see *Annales Magnae Moraviae*, in: *Magnae Moraviae fontes hist.*, vol. V.

The contemporary sources described Moravia (Mor. *Morawa, Marawa, Moravyska zeme, vyšňni Moravĭ, vyšňneję Moravy*, Lat. *Maravia, Moravia, Marawa, Maraha, Marawna*, Byzant. *Morabia*, OE. *Maroara land*, Arab. *M.rāwa(t)*, Hebr. *Mur'wh*) as *regnum Marauorum, Marahorum, Margorum, Marahensium* (or *regna Marahensium*), *regnum Rastizi, regnum Zuentibaldi*. *Moravyska oblasť, strany Moravskyje*: the last two terms were probably used for the whole domain of the Moravians, which was called *hĕ, Morabia megalē* or *Velika Morava* in the 10th cent. The central country of Great Moravia was Moravia proper (42-to 65 km² with 300 to 500 thousand people) divided into 11 shires (Mor. *župy*, Lat. *civitates*). Great Moravia extended on some 320 to 350 thousand km² and was inhabited by about one million people.

The government and the state was represented by the ruler (Mor. *vľadyka*) titled originally *kęnedzĕ*. The term had the same meaning as the Germ. *chuning*, Lat. *rex* as we can deduce both from the translation of the Russ. term *kęnjazĕ* through the term *rex* and from the Arabic assertion that the Slav *malik* (king) was titled *knĭn(z)*. After the universalistic hierarchization of the medieval rulers' dignities in (West) Europe (*imperator-rex-dux*), a new term for *rex* was created in Moravia, i.e. that of *kęrabĕ*, although the original titel *kęnedzĕ* maintained in use. Moravia's sovereign was called also *princeps*, (*megas*) *archōn, regulus, rex* in foreign sources. Oriental sources were availed of the terms *ra'isu r-ru'asā, malik* (Arabic), *padishah* (Iranian). The title *rex* was sanctioned by the Papacy in 885. Only the East Frankish annals made use of the tendencious term *dux*. The hereditary rule of the monarchs of Moravia — the dynasty was called the *Moimarii* — was believed to descend from God: *otĕ boga vlastĕ priemĕše, divĭna gratia* or *bogomĕ ustĭmĕ*. The theocratization was sanctioned by the (Eastern) Roman Imperium (about 863) and solemnly by the Roman Papacy which combined it with the granting of the direct Roman and Papal *patronatus* (in 880 and 885), *contemptis aliis huius saeculi principibus*. The domain of the Moymarians was considered as *regnum* which belonged to them.

Next to the king there stood the subordinated dukes (Mor. *kęnedzi jęgo*, Lat. *principes sui*), the viceregents in some regions or provinces of the empire. Their small number awoke the question whether they were the members of the dynasty or the chiefs of a few prominent families. Several of them could be also the vassal princes of sublined or allied countries. The greatest part of the ruling class was represented through the noblemen (Lat. *nobiles viri, primates, optimates*, called in Mor. *velĕmęzi, męzi ĕstĕnĭi, ĕstĭvi i dobrorodĕni* - great men, honourable and well-born men), analogous to the Russ. *bolgars* or Bulg. *boliades*. They and the other privileged free men (*ľjudbe moravĕštĭi, populus Maraviae* or *Sfentopulci*) were generally denoted and called themselves the Moravians, Mor. *Moravjęne*, Lat. *Maravi, Margi, Marharii, Marauani, Maravenses*, Arab. *M.rāwa* (t), Byzant. *Morabioi*, OE. *Maroaro*. All the dukes, the noblemen and the privileged men were allegiant (Mor. *vęrnĭi*, Lat. *fideles*) to their king. He, the dukes and the picked out noblemen and other privileged men formed the king's council (Mor. *svętsĕ*). A greater assembly convoked in important or grave situations was called *svĕbornĕ, svĕbranije*, Lat. *placitum saecularium*; the first term was applied for the assemblies of the Church, too. The dignitaries standing at the head of the king's court and state administration were called the *zhupans* (Mor. *županĭ*). We may mention the (*na*)*dvorĕnĭi žpanĕ* (Lat. *comes palatii*),

the *stolbníky* (Lat. *dapifer*), the *tovarbníky* (Lat. *camerarius*), the *časbníky*, *poharbníky* (Lat. *pinerna*); the *vojevoda* (Lat. *dux militum*, Byzant. *stratēgos*) was the foremost member of the the king's council. The *zhupans* (Arab. *subandzh*) were also constituted to the king's procurators in the shires (Mor. *župy*). The administration of *zhupas* was concentrated in fortified towns (Mor. *gradi*, Lat. *civitates*) and their separately fortified central castles. There were 30 shires within the territory of the State of Moravia between the Bohemian-Moravian Highlands and the river Tisa (about 120 thousand km²) in the last third of the 9th cent. The *zhupans* can be compared with the Lat. *comites*, known from Germany or Bohemia and Moravia of the following centuries. We can meet them also in Hungary (*ishpans*) and they were analogous to the Anglo-Saxon *ealdormen*. The origin of the title *zhupan* is explained by the derivation from the Chinese *shu-ban* (official).

Special subordinated officials were called by the term *kšmeti*. The term was probably derived from the Byzant. *komētes*, i.e. *centarchoi* (Lat. *vicarii*). In Moravia, they performed the same function as the *satniki* in Croatia. The *kšmeti* were judicial officials and collectors of rents. They belonged to the king's attendance. The title of judges (Mor. *sōdšje*, Lat. *iudices*) was very often applied to them. Their situation can be compared with that of the Anglo-Saxon *gerefas*.

There were mentioned courts of justice (Mor. *sōdše*, Lat. *placita*, *publica malla*) and various juridical terms in Moravia. There existed lawbooks such as the Church „Poenitentiary” (*Zapovědi svetyich otce*), which originated before the arrival of the Byzantine Mission to Moravia. Some of its regulations are corresponding to the decrees of the Moravian version of the wordly „Law for the Judging of People” (*Zakonъ sudbnij ljudemъ*). Many statutes of the Law have close relation to the Byzantine „Ekloga”. We can mention also the „Collection Dionysiana” brought by Archbishop Methodius to Moravia from Rome and his translation of Ioannes Scholasticos' „Synagogē”, the so-called *Nomokanon*. All lawbooks picture the penetrating of the Roman (Byzantine) law into Moravian life.

The function of the state organization was secured through the home endarcheal income (Mor. *obroci*, Byzant. *rhogos*, Lat. *opus fiscale*), the profits of the trade (Byzant. *telos*) and of the booty (Mor. *polona*) and through the exarcheal tributes (Mor. *dani*, Lat. *tributa*, *census*, Byzant. *foros*) paid by several adjoined countries. We have no direct information about the encasement of the rents by the ruler during his sojourn in subdued countries, an analogy to the Russ. *poljudje*, Byz. *ta polythia*). Nevertheless, it was not unknown in the basin of the middle Danube, because it had been performed already by the Avars in the 7th cent. The exarcheal tribute changed not rarely to the endarcheal one when the local vassal rulers in subdued countries were removed and their countries occupied by Moravian garrisons and administered as provinces of Great Moravia by Moravian governors. At the end, the exarcheal tribute was paid only by the Serbs on the Saale and the Elbe and by the dukes in Bohemia and Silesia, perhaps. In other countries (Vistulania, the dukedoms of the middle and upper Tisa and in the basin of the Criș-Körös, Pannonia between the Raba and the Drava), the Moravians collected already the endarcheal tributes. The mode of the exploitation of each country could indicate how far the adjoined countries were dependent on the hegemonous State of Moravia or, to what extent the mentioned countries were already incorporated into its system.

The executive power of the monarch and state was secured through sovereign's suite generally called the *čestnací* (honourable) *čedě* in Moravia, whereas the term *družina* was frequent in Russia and Bohemia. The Mor. term *družina* remained reserved for military detachments. The members of the suite (Mor. *druzi*, Lat. *amici*) recruited from the noblemen (Mor. *mōži čestnáci čedi* — the honourable men of the suite) and form the privileged men, who were named in Mor. *slugi* (*ministri*) or *otroci* (*familiares*, *pueri*) and formed the personal attendance and guard. The dukes and the noblemen possessed also their suites. The members of the king's suite were rewarded through the shares in booty and through the granting of bounties. The military power of the state was manifested

through its forces (Mor. *pólks*, Lat. *exercitus, copiae*), both the cavalry (9 to 15 thousand men) and infantry (15 to 52 thousand men). The soldiers were called in Mor. *vojni*, Lat. *militēs* (cf. Byzant. *stratiōtai*), the cavalryman was named by the term *vičelz* probably of Iran. origin. The chief command of the troops was concentrated in the hands of the *vojevođa*, the dukes, the župans and the *kāmeti*. We can meet also the terms *starejšiny* (elder men), *načelbnij*, *vožd* (chief, leader).

The analysis proved that Moravia was an early medieval state on the way to be rebuilt into greater state formation in the 2nd half of the 9th cent. The first steps to it were made through the placing of the Moravian garrisons in the subdued neighbour countries which were changed to the provinces of Moravia. However, the usurpation of the great landed propertyship of the dynasties and the aristocracy of the subdued countries to the benefit of the Moravian dynasty and Moravian aristocracy was not accomplished in contrast to Russia, where all East Slav dukedoms were successively incorporated into the State of Kiev Russia in the course of time. The State of Moravia can be classified as the (early) feudal one. Its character was due to the development of the (early) feudal Moravian society. Some other early Slav states as Croatia (9th cent.) or Russia (10th cent.) had a similar character at their beginnings.

Precisely speaking, in Moravia there developed the first, older and primary phase of the early feudal Slav state, whereas the states of Bohemia, Poland and Hungary of the 11th cent. represented the second, younger but more advanced phase of the early feudal states. The basic model for the principles of society and state can be found in Moravia, perhaps, preceding the three mentioned states of Central Europe. The probability of the supposition may strengthen the following important historical facts: Great Moravia extended its sovereignty in the countries of Bohemia, Southern Poland and most of the later Hungary — on the contrary: Poland ruled over Moravia in the first quarter of the 11th cent., Hungary occupied the eastern parts of Great Moravian Empire (including Slovakia) and Bohemia adjoined Moravia proper at the end of the first third of the 11th cent and incorporated the *regnum Moraviae* into the domain of the Bohemian sovereigns of Prague. The State of Moravia developed during the course of the contacts with both the Roman-Byzantine, Iranian and Transcaucasian milieus and with the Roman-Germanic area. The internal and external social roots of the development of Moravia together with the mentioned contacts were mirrored in the development of the state and cannot be plainly identified without rest with the eastern form of state. There are also problems concerning the elements which are comparable with those of the West European area. Other elements of the state development of Moravia may be compared also with those of Byzantium. Rather than a mixed intertype of (early) feudal state, Moravia represented more probably the specific variant and form of it. The conclusion corresponds to the statement mentioned several years ago (although from a little different point of view), that Moravia developed „the model of the early feudal Slav society and state”.